



LUND UNIVERSITY

Begriplig pensionsinformation för dem med små inkomster. En rapport från ett projekt om hur pensionsinformation begripliggörs bland migranter i Helsingborg

Harrysson, Lars; Werner, Erika

2015

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Harrysson, L., & Werner, E. (2015). *Begriplig pensionsinformation för dem med små inkomster. En rapport från ett projekt om hur pensionsinformation begripliggörs bland migranter i Helsingborg.* (Research Reports in Social Work; Vol. 2015, Nr. 3). Lund University, School of Social Work.
<http://www.soch.lu.se/sites/soch.lu.se/files/rsw15-3.pdf>

Total number of authors:

2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

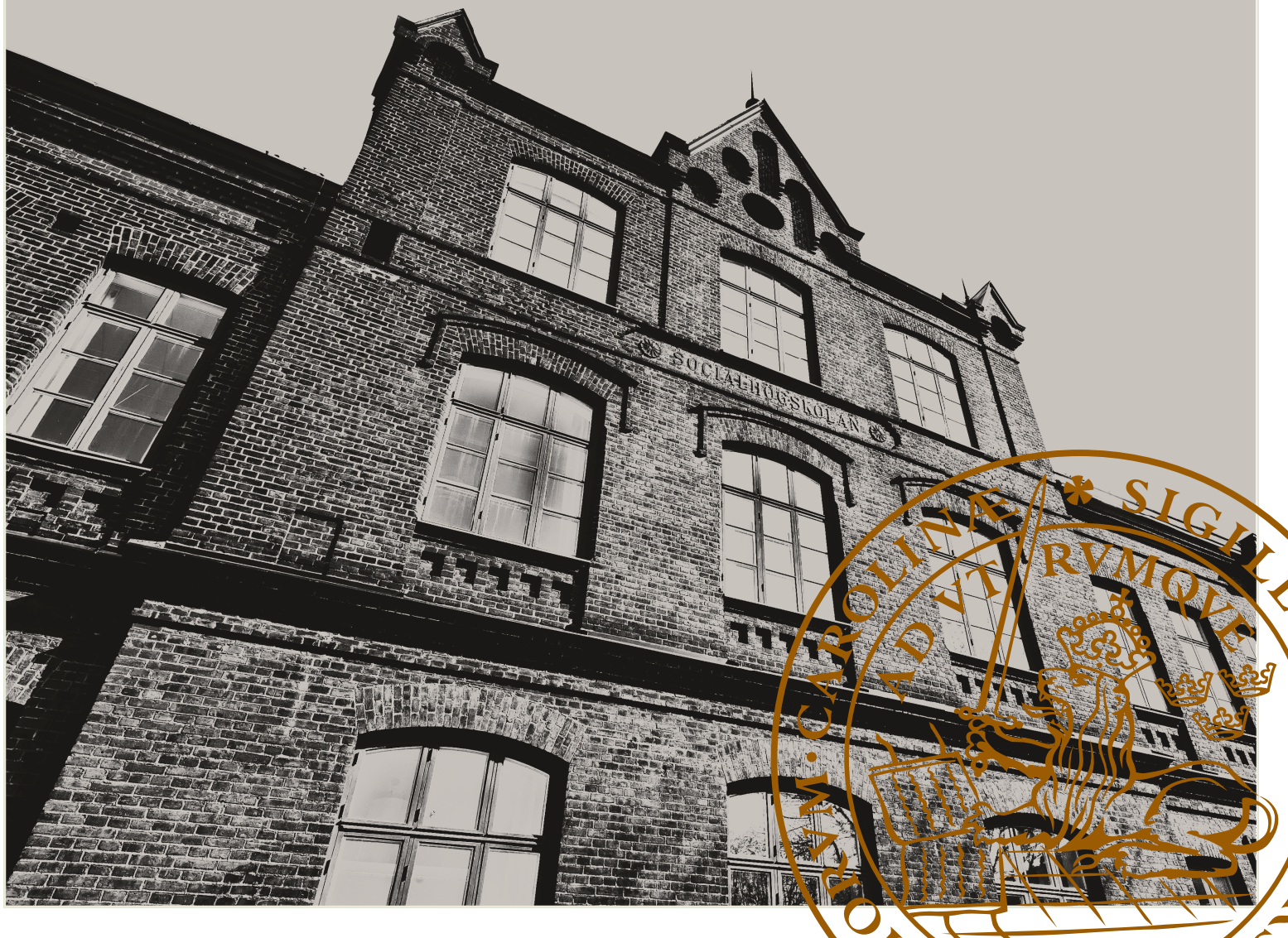
LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Begriplig pensionsinformation för dem med små inkomster.

En rapport från ett projekt om hur pensionsinformation
begripliggörs bland migranter i Helsingborg

LARS HARRYSSON ERIKA WERNER



ISBN: 978-91-7623-584-3

© Författarna och Socialhögskolan, 2015

Redaktör: Lars Harrysson

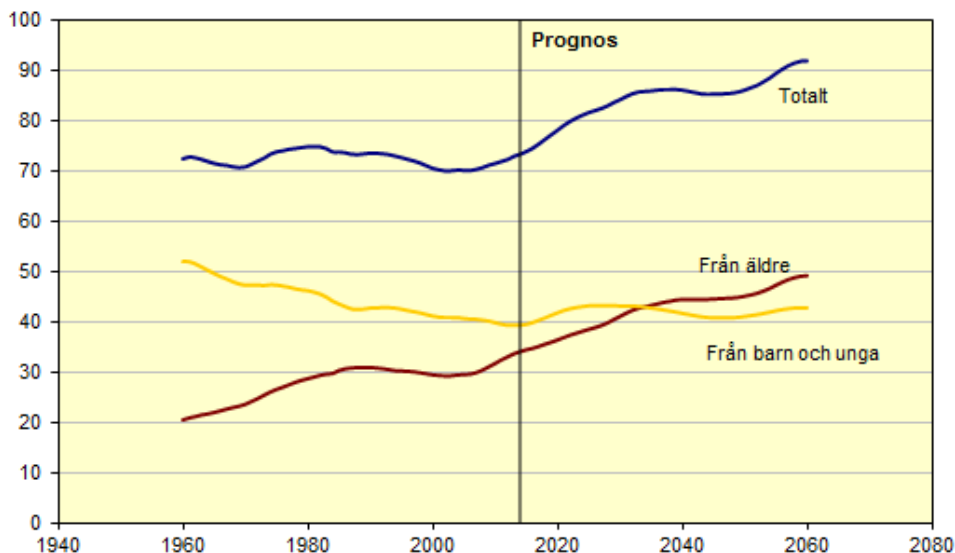
Adress: Lunds universitet, Socialhögskolan, Box 23, 221 00 Lund

EN PROVOKATIV BÖRJAN	3
INLEDNING	11
<i>Ambitioner.....</i>	<i>13</i>
<i>Rapportens vidare uppläggning</i>	<i>14</i>
LIVET I SVERIGE, MEN BARA NÄSTAN	15
TVÅ PROCESSER	21
<i>Intjänandeprocessen</i>	<i>22</i>
<i>Utanförskapsprocessen</i>	<i>34</i>
<i>Syntesen och alternativen</i>	<i>44</i>
ARROGANS OCH IGNORANS - MELLAN BRISTANDE INSIKT OCH OVILLIGHET	49
<i>Om arrogans som låsning för ökad förståelse för de behov som finns</i>	<i>52</i>
<i>Om ignorans som hinder för att kunna ta det ansvar att nå den förståelse som krävs.....</i>	<i>59</i>
<i>Om information som brus och kunskap som något möjliggörande; om lärande som hopp för framtiden.....</i>	<i>63</i>
INFORMATION OCH KUNSKAP TVÅ OLIKA TING.....	67
<i>Behovet av att samverka</i>	<i>70</i>
<i>Att informera i gränslandet mellan tvång och frivillighet och gemensamt och privat</i>	<i>73</i>
<i>Avslutning – eller egentligen vill vi kalla det början på något nytt</i>	<i>76</i>
APPENDIX 1: METODDISKUSSION	79
TILLVÄGAGÅNGSSÄTT	79
FÖRKORTNINGAR AV INTERVJUPERSONER:	80
APPENDIX 2.....	81
BILAGA 1.....	82
BILAGA 2.....	85

En provokativ början

Enligt SCB:s långtidsprognos når Sverige tio miljoner invånare 2017, elva miljoner 2037 och den tolfte är några år bortom prognosen som sträcker sig fram till 2060. Det är uppenbart att vi även framöver kommer att ha mycket gott om plats. Bara för att göra en jämförelse så innebär denna prognos att vi 2060 har samma befolkningstäthet som Nederländerna har idag, men bara om vi alla bosätter oss i Småland. Det är osannolikt, men det är inte osannolikt att Sverige som plats att bo på kommer att se annorlunda ut, upplevas annorlunda av de nya generationer som då utgör dess befolkning. Om 45 år är nära hälften av oss nuvarande svenskar döda och begravda trots att medellivslängden ökar och antalet 100-åringar som kan kliva ut genom fönstren¹ blivit betydligt fler. Det är detta senare som är vår stora utmaning i förhållande till gemensamma åtaganden kring försörjning på alderdomen. Vi kallar den försörjningskvoten.

Försörjningskvot* 1960-2013 och prognos 2014-2060 (SCB 2015-03-18)



* Försörjningskvoten utgörs av antalet barn under 20 år plus antalet äldre 65 år och uppåt dividerat med antalet personer i yrkesverksam ålder 20-64. Detta multipliceras sedan med 100.

Försörjningskvoten är en konsekvens av flera olika processer. Diagrammet illustrerar bland annat att vi inte engagerar oss i att föda tillräckligt med barn (den gula linjen) för att matcha tendensen till en åldrande befolkning (den röda linjen). Skälen till det finns diskuterade på många ställen och det synes att immigration av fertila grupper är en verksam, nödvändig, men kortsiktig lösning. De

¹ Inspirerat av romanen *Hundraåringen som klev ut genom fönstret och försvann* av Jonas Jonasson 2009, Stockholm: Piratförlaget.

barn som föds, om än lite fler än bland boendes i Sverige i gemen, anammar snabbt ett svenskt mönster av antal barn i familjen. Immigration är dessutom inte enbart en fråga om fertila ungdomar i tjugoåren, utan en blandad kompost av kapabla människor i olika åldrar. Ju senare någon kommer till Sverige, desto snabbare kommer de följaktligen att bli del av gruppen äldre.

Den långsiktiga effekten av tendensen med relativt färre barn till äldre är att processen vänder någonstans och antalet äldre relativt minskar om inget annat ändras på vägen. Nu gör det förmodligen det, så siande om framtiden är alltid ett gissel, men befolkningsstatistik är inte desto mindre ett av de viktigaste instrumenten vi har för att spegla vilka behov som finns i förhållande till försörjning av grupper utan stabil inkomst i framtiden. Pensioner är en långsiktig utmaning och är allt annat än en isolerad företeelse som fixas med ett enkelt penseldrag!

Ekvationen blir inte enklare av att flera andra faktorer påverkar än det faktum att vi finns och bor i Sverige samt uppenbarligen är väldigt duktiga på preventivmedel av olika slag. Vad vi gör, hur vi gör det och hur vi upprätthåller och förändrar de ekonomiska och sociala förutsättningarna framöver speglar våra möjligheter att skapa de omfördelningar av resurser som krävs för att ge goda äldreförsörjningsförhållanden framöver.

Historiskt sett har Sverige som nation visat sig duktigt på att öka produktiviteten och därmed skapa utrymme för såväl reala löneökningar som omfördelning mellan olika grupper och över tid. I fortsatt ökning av produktiviteten ligger möjligheter för att hantera en växande försörjningskvot även framöver. Samtidigt är det inte så svårt att förstå hur krav på högre pensionsålder ventileras när den ekonomiska tillväxten är svag och arbetskraftsreserven, de arbetslösa och ofrivilligt studerandes, är stor. Även dessa grupper blir ju en del av den negativa sidan av försörjningskvoten, det vill säga de som ska försörjas av de yrkesverksamma.

Den avgörande resursen är vi själva, som människor. Utan oss spelar inget någon större roll, eller hur? Vi får alltså vara lite varsamma med denna helt centrala och för oss meningsskapande resurs. Misstänkliggörande av människor är vanligt, rentav vardagsmat; dom där ni vet, dom som inte är som oss. Det finns en term för det inom försäkringsekonomin; Moral Hazard.

Nu är givetvis inte den teoretiska innebörden av Moral Hazard menat att vinklas till kategorisering av ”vi och dom” utifrån befolkningsgrupper eller andra sociala ting, utan begreppet hänför sig till att synliggöra att försäkringstagare inte alltid lever upp till sin del av avtalet. De tar onödiga risker, de anmäler för kort körsträcka på bilförsäkringen, de noterar inte en åkomma i sin livförsäkring och så vidare. Det är en företeelse som innebär risktagande som bygger på låg moral, eller annorlunda uttryckt, man ljuger om förutsättningarna för egen vinning.

Sällan talas det om ”moral hazard” i omvänd riktning, det vill säga uppenbara försök att vilseleda försäkringstagaren genom i det närmaste obegripliga

formuleringar kring vem som har ansvar för vad. Om man till exempel väljer att hyra en bil i Australien, inte helt ovanligt, massor av människor gör det dagligen, då är bilen helförsäkrad mot en viss självrisk, en självrisk som du till stor del kan eliminera genom att köpa lite mer försäkring av biluthyraren, men, om man läser det finstiltta i kontraktet, utan att försäkra taket eller underredet på bilen. Alltså, du kör iväg i tron att bilen är helförsäkrad (det är nämligen så den utges för att vara), och självriskeliminerad, men du råkar köra på en känguru på vägen. Högst olyckligt. Och som om inte det var tillräckligt så efter att du kolliderat åker den olycklige kängurun in under bilen och skadar avgassystemet. Principiellt så är du nu skyldig att betala din självrisk, men inte bara det, du måste också betala för avgassystemet eftersom det inte ingick i försäkringen. Möjligtvis ska du dessutom sätta en lapp i sidorutan som säger: 'Om ni har för avsikt att repa bilen, vänligen gör det på sidan, och för guds skull inte på taket', så att inte bärgningspersonalen förvärrar din situation.

Tänk om vi för in denna typ av obegripligheter i vårt pensionssystem, det vill säga i princip gör det omöjligt för en vanlig dödlig att förstå hur det fungerar, och vilken därmed helt enkelt får försöka göra så gott den kan för att leva upp till avtalet, som ju i pensionssystemets fall är tvingande. Du kan inte avstå det. Nu är det precis så det svenska pensionssystemet har utvecklats. I princip ingen förstår det fullt ut, även om en del förstår lite mer än andra.

Två grundläggande skäl till det är bortseendet från betydelsen av den omvända förståelsen av "moral hazard" å ena sidan och å andra sidan framhållandet av självklarheten av "moral hazard" åt andra hållet, det vill säga misstänkliggörandet av enskildas förmåga till att upprätthålla en moraliskt acceptabel nivå, om chansen ges till motsatsen.

Det är uppenbart att det är svårt att skapa den idealperson som vårt pensionssystemets design bygger på genom information. Idealet är nämligen verklighetsfrånvänt, vilket ställer till det för folk som i sina liv löser mängder av kluriga vardagsproblem, men just det här är bortom det mesta. Det är helt enkelt obegripligt.

Vår gemensamma uppgift är idag att var och en för sig tar ansvar för "detta", som vi inte kan greppa. Det är inte helt lätt för oss som inte är idealpersoner, det vill säga inte ha förmågan att lyckas stänga ute livet, vara fullt informerad, helt egenintresserad och kunna greppa såväl tid, rum och olika nivåer på ett sådant sätt att osäkerheten är hanterbar. Just det, osäkerheten finns ju inte då, utan ska istället formuleras som att 'möjligheten att lyckas finns'. För oss andra handlar det nog mest om tur. Det kanske inte är helt sant, men rätt sannolikt.

Sverige och andra gemenskaper är relationella, inte individuella. Människor har personliga intressen, men dessa är del av gemensamma strukturer, inte oberoende av dem. Vi är unika, men inte obundna. Vi är personer, men vars personlighet bygger på våra relationer med andra. Det finns kanske människor

som alltid tänker enbart på sig själva och agerar utifrån det, men den typen av narcissistiska drag är inte att betrakta som normalt. Inte heller är förmågan att helt och alltid bortse från andras känslor av ens agerande normalt, utan även den typen av psykopatiska drag anses allmänt som avvikande.

Vi, och de flesta andra, är varken narcissister eller psykopater, utan vi överväger vilka konsekvenser våra handlingar får för andra, även i de fall där vi har starka egna intressen. Vi är också medvetna om att det är omöjligt att ha koll på allt. Utvecklingen har sin gång och många saker sker vare sig vi vet om dem eller inte och kanske har de betydelse för oss. Ibland direkt, ibland indirekt. Eftersom vi mäter utveckling i tid kan vi säga att det är svårt att kunna hela sin historia, nuet är svårt att greppa och oftast hänvisat till historia innan vi fångat det, och framtiden, som nämndes tidigare, är helt enkelt mycket svår att sitta om. Man kan ju krocka med en känguru i en hyrd bil, skada taket och bli av med i princip alla besparingar för att göra rätt för sig. Likaledes är rummet vi befinner oss i inte helt enkelt att kontrollera. Visst, man kan avstå att hyra bil i Australien, men då befinner jag mig i ett annat rum. I rummet är vi alltid beroende av andra på olika sätt, men rummet är givetvis inte opåverkligt. Vi kan helt enkelt inte göra allt själva, utan vi litar på andra och deras göranden. Vi hyr en bil i Australien och litar på att även med de begränsningar som finns i försäkringen så är vi skyddade. Sannolikheten för att den olycklige kängurun åker in under bilen är liten, inte minst eftersom du enligt hyresavtalet inte får köra utanför allmän väg och sannolikheten för att köra på en känguru där är mindre än på en skogsväg. Vi litar på försäkringsbolagets kalkyler och betar oss så gott vi kan efter de råd vi får: kör på asfalterad väg och parkerar under tak. Därefter tar turen vid.

Det är svårt att ha kunskap om alla nivåer som inbegrips i ett förhållandevis enkelt och vardagligt problem. Vi anförtrot oss därför åt varandra för att göra vardagen hanterbar. I detta överlåter vi ansvar åt andra att lösa problem som vi inte kan lösa på egen hand. Vi kan säga att bemästrandet av nivåer bygger på legitima inslag av stöd åt varandra och legitimiteten i sig bygger på att förväntningar på kopplingen mellan insats och utfall är vardagsbegripliga för de inblandade.

Vad händer då när vi har komplexa problem att starta med? Jo vi förenklar. Det är så pensionssystemets idealperson har kommit till. Är då den grundläggande idén bakom ett gemensamt pensionssystem extremt komplicerad? Egentligen inte, men, precis som John Conway lyfter fram, så levererar den väldigt komplexa resultat.

Försäkring handlar om att risker sprids över ett kollektiv. Det kan till exempel gälla bilägare, husägare, och försörjningsbehov. Vad gäller pensioner så handlar det om att *sprida risken över ålder* (minns försörjningskvoten tidigare) *så att de som för närvarande bidrar till systemen dels kan leva själva dels kan försörja de som tidigare bidragit och de som senare förväntas bidra.* Det är en relat-

ionell struktur som bygger på ett gemensamt långtgående ansvar. Det kallas ofta för ett generationskontrakt och är rätt begripligt.

Men, som allting annat så blir denna enkla regel snabbt komplicerad. Ta exempelvis Krim där befolkningen nyligen bytt pensionssystem efter Rysslands annektering av halvön, eller i flera länder i Afrika där det finns pensionssystem, men pengarna går till vapen, eller tänk på alla dem som flyttar mellan länder och därmed ingår i flera olika system, samtidigt. Det är helt enkelt svårt att formulera de regler som på något sätt ska garantera kollektivets medlemmar att reglerna följs och att förutsättningarna är stabila. Misstänkliggörandet om motsatsen framträder lätt igen.

I Sverige har vi ett system som i grunden bygger på just misstänkliggörandet av andras vilja att bidra på längre sikt. Det kallas många saker, men är i grunden just det. Därför har vi maskerat en kollektiv försäkringsprincip i en kostym av individuellt ansvar, individuella konton, personlig livsinkomst och en hel uppsjö med automatik för att försäkra oss om att systemet står pall för allehanda försök att utnyttja det, någonsin. Vi har skapat ett pensionsmonster, en maskin som utan reflektion på konsekvenser bortom sin egen överlevnad pytsar ut pensioner enligt en av några duktiga försäkringsmatematiker formulerad kalkyl. Vi har på senare tid byggt upp en speciell organisation, Pensionsmyndigheten, kring systemet för att skydda det mot alla upptänkliga attacker. En myndighet som inte vill uppfattas som del av pensionssystemet, utan som något annat:²

Uppbyggnaden av förtroendet är ett långsiktigt arbete där alla delar av vår verksamhet spelar in – effektiviteten i vår handläggning och vår service, vår förmåga att kommunicera på ett enkelt, tydligt och vänligt sätt, våra attityder till pensionärer och pensionssparare, förtroendet för vår förmåga att hitta de som gör avsiktliga fel, med mera. Mot bakgrund av att vi endast varit verksamma i fyra år, att pensionerna sänkts flera gånger och många fortfarande inte skiljer mellan pensionssystemet och oss som myndighet samt de starka budskapen från marknadsaktörerna om behovet av att spara själv, så är vi relativt nöjda med vårt resultat.³

Utfästelsen i det svenska offentliga systemet, det vill säga vad som är garanterat, är att det finns ett system med kopplad organisation, att avgifter dras ifall löneinkomster existerar och att de ombildas till pensionsrätter, samt att en utfyllnadspension, garantipension, finns som gör att lägsta pensionen blir en viss nivå. Det finns inga fasta utfästelser om utfall, bara prognoser. Systemet är riggat så att det automatiskt sänker pensionerna om där inte finns medel, men självklart också omvänt. Det finns givetvis en fördelningsnyckel inbyggd. Den

² Ett intressant exempel på målförskjutning. Se t.ex. Sune Sunessons bok *Byråkrati och historia – Fem studier i politik och organisation*, 1981 Lund: Arkiv förlag.

³ Pensionsmyndighetens årsredovisning 2013 sid 4.

är inte automatisk, utan den vilar på en värdering av vad som anses viktigt att skydda via en socialförsäkring. Den är inte given!

Varför har vi då ett offentligt system och inte bara privata aktörer som säljer pensionsförsäkringar till oss? I grund och botten till följd av tre skäl. Vi vill inte ha oförsäkrade personer som blir fattiga på ålderdomen; det finns inget vinstintresse i en offentlig försäkring; och genom en universell lösning (alla är med) minskar de administrativa kostnaderna för t.ex. rekrytering av kunder. Dessutom så är privata försäkringar bara en annan teknisk lösning på hur den kollektiva principen som ligger i botten kan hanteras. Privata försäkringar har ingen mirakelmedicin som innebär att deras utfästelser löser frågan stabilare, utan bygger på en teknik av återförsäkring i andra bolag av den del som de garanterar, inte sällan den mindre delen av din pension. Den andra delen bygger på den gemensamma lyckosamheten i nuet och över tid. En fördel, tycker kanske en del, är att privata försäkringar slipper otyget med folk som inte kan betala. Utan betald premie, ingen pension, vare sig hög eller låg. Det finns onekligen ett drag av detta tankesätt även i vårt offentliga system.

För de allra flesta av oss är ett kollektivt ordnat och begripligt pensionssystem en nödvändighet, inte en möjlighet. Ett pensionslöfte om en adekvat försörjning på ålderdomen är det som hägrar. Det är centralt att språket kring pensioner utvecklas på ett sådant sätt att vi är ense om att vi talar om samma sak, för att inspireras av Ludwig Wittgenstein. Just nu gör vi inte det. Vi pratar om ganska skilda saker, men tror att vi talar om samma sak. I den framförvarande rapporten ställs flera begrepp på ända. Centralt i rapporten är att vi gör en skarp åtskillnad mellan den sociala arrogans pensionssystemets beskyddare präglar och den ignorans som enskilda oinitierade uppvisar i sitt ointresse av att åtminstone försöka begripa systemets sätt att fungera.

I denna rapport möter vi människor som vet vad de talar om, de talar av erfarenhet. Inför läsandet vill vi därför att ni bär med er följande genuina beskrivning som vi fått från en man, i fyrtioåren, vars yrke under lång tid har varit att söka jobb:

Pension, men det är ju bara försörjningsstöd med ett annat namn.

Det största hotet vi har mot äldreförsörjningen, oavsett system, är att människor hamnar i utanförskap. Det är inte rimligt att vi har grundläggande socialförsäkringssystem som förstärker det.

I våra liv bär vi ett hopp om en god framtid, inte vetenskapen om den.⁴

Tack till Helsingborgs kommun för finansiering via Plattformen, projekt 1340. Tack också till alla er som ställt upp vid intervjuer och i workshops under projektets gång, till de studenter som engagerat sig i projektet, samt till några som läst manuskriptet. Slutligen ett tack till Socialhögskolan, Lunds universitet, för stöd vid projektets olika arrangemang. Speciellt tack till Norma Montesino för insatser i projektet.

Augusti 2015

*Lars Harrysson
Erika Werner*

⁴ Inspirerat av Richard Rorty's bok *Hopp i stället för kunskap. Tre föreläsningar om pragmatism*, Göteborg: Daidalos, 2003.

Inledning

Flera undersökningar har visat hur svårt det är att på ett informerat sätt förbereda sig inför sin pensionering.⁵ Skälen till detta är många. Förberedelserna åsyftar till att lösa något som ska ske långt fram i tiden, men inte bara det, utan också ta hänsyn till en mängd faktorer som rör förändringar långt utom personlig kontroll. Att försäkra sig om en adekvat ålderdomsförsörjning är alltså allt annat än en enkel biljett till sin första pensionsutbetalning. En konsekvens av bland annat detta kan ses i svag tillit till det svenska pensionssystemet.⁶

I samband med att allt fler blivit varse vilka möjliga konsekvenser reformeringen av pensionssystemen för med sig har debatten om dess syfte, funktion, och effekter blivit allt intensivare. Diskussionen inför reformen (70, 80 och 90-tal) lyfte väsentligen två drag där det äldre systemets finansiella stabilitet ifrågasattes i en förändrad befolkningsstruktur å ena sidan, och å andra sidan uppfattades ge besynnerliga fördelningseffekter mellan de i arbete och de i pension samt mellan könen. Diskussionen efter reformen har kommit att belysa det nya systemets ansvarsförskjutning från system till individ och, i skattesänkningars efterföljd, den omvända debatten kring fördelningseffekter mellan de i arbete och de med pension. Därtill kan den mer ideologiska frågan kring spekulation med tvångsparade medel noteras. Gemensamt för de nya och gamla systemen är att de är svåra att begripa för gemene man och, ärligt talat, även för experter. En uppenbar konsekvens av reformens ansvarsförskjutning kring utfallet, det vill säga vad som ska bli en adekvat ålderdomsförsörjning, ligger i individualiseringens antagande om informerade val. Det har varit en del av det projekt som denna rapport vilar på att bättre förstå vad några kategorier helsingborgare, krasst uttryckt, kan.

Projektet har inspirerats från två håll. För det första i utsatta grupper, det vill säga att det finns grupper med risk för låga ålderspensioner, som har uppmärksamats som en fråga av vikt bland invigda aktörer till exempel inom kommunal budgetrådgivning. För det andra ur tidigare arbeten med frågan om pensionsförberedelser dels i Sverige, dels i några utvalda länder och de många frågor som detta lett till.⁷

⁵ Se t.ex. Lai, Ming-Ming & Tan Wei-Khong, An Empirical Analysis of Personal Financial Planning in an Emerging Economy. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences* 16, s. 99-111, 2009 eller Erika Werners avhandling från 2012. *Trygg, sviken eller osäker. Tankar och förberedelser inför pensioneringen*, Lund; Socialhögskolan.

⁶ Svallfors, Stefan, Trygg, stöttande, tillitsfull? Svenskarnas syn på socialförsäkringarna. S 2010:04. Stockholm: Elanders Sverige AB, 2011

⁷ Harrysson, Lars & Erika Werner "Bland vita, svarta och grå 'svanar' i det reformerade svenska pensionssystemet", i *Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys*, nr 3, s. 7-37, 2014

Resultaten från Erika Werners doktorsavhandling från 2012, som fördjupade sig i människors förberedelser inför sin pensionering och deras förändrade försörjningsförhållanden, pekade bland annat på hur människor brottades med att förstå vad, hur och när de skulle göra något i relation till sin försörjning för framtiden. I avhandlingen intervjuades 78 personer i varierande åldrar och med olika yrkesbakgrund om sina förehavanden. Det finns en viktig begränsning i den empiri som använts, nämligen bristen på personer som lever mycket nära eller på den ekonomiska marginalen samt personer som är inflyttade till Sverige. Detta är grupper som vi redan idag vet kan komma att vara ekonomiskt utsatta som pensionärer.⁸ Lägg till hotbilden där etableringen på arbetsmarknaden fördröjs för stora grupper ungdomar vars möjligheter att leva upp till "livsinkomstidén", som det offentliga systemet vilar på, eller få tillträde till anställningar och dit kopplade kollektivavtalsbaserade arbetsmarknadsförsäkringar, kraftigt kringkärs. Personer i dessa positioner har stått i centrum i vårt projekt och med dem som utgångspunkt och för dem presenteras denna rapport.

Pensioner förknippas oftast med vårt gemensamma socialförsäkringssystem, vårt skyddsnet, och utan tvekan så utgör det för majoriteten av befolkningen det grundläggande ekonomiska skyddet vid ålderdomen. Ålderdomsförsörjningen i Sverige är trots allt inte ensidigt en fråga om det offentliga åtagandet, utan en mängd aktörer rör sig på pensionsarenan som på olika sätt bidrar till att göra den såväl mer komplex, riskfylld och svårbegriplig, som central i flertalets ålderdomsförsörjning. Fondplacering, pensionsförsäkring, pensionskonsulter ..., ja det är bara att lägga till i listan över klurigheter. Det är inget nytt, utan arbetsmarknadsförsäkringar och livförsäkringar har en lång historia, längre än de 100 år som folkpensionen firade 2013.⁹

Gemensamt för de olika försäkringssystemen är att de bygger på en kollektiv logik om riskspridning. Systemen har däremot ofta olika administrativa syften för sin verksamhet. Alltifrån uttalade sociala ambitioner till vinstmaximering. Samtidigt är det så att vi som enskilda oftast möter dessa system på egen hand. Det sker vid besök hos banker, försäkringsbolag och myndigheter, via reklam, via diskussioner med bekanta, via telefon, via internet, via utbildning och informationsmöten med flera.

Vi skulle kunna säga att basen för informerade beslut i pensionsförberedelser utvecklas i samband med att människor förvaltar den information som finns tillgänglig utifrån sina förutsättningar. Detta förhållande har förstärkts genom

⁸ SOU 2010:105

⁹ Ian Hacking (1990), *The Taming of Chance*, Cambridge, CUP; Lars Harrysson (2000a), "Tjänstepensionering före ATP : framväxten och innebörden av oantastbara pensioner för anställda i enskild tjänst", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 2000(80). p.1-33; Lars Harrysson (2000b), *Arbetsgivare och pensioner. Industriarbetsgivarna och tjänstepensioneringen i Sverige 1900-1948*, Lund: Värpinge & Text; Per Gunnar Edebalk & Eskil Wadensjö (1989), *Arbetsmarknadsförsäkringar: rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi - [ESO]*, Stockholm: Allmänna förlaget.

den individualistiska logik som ligger bakom reformeringen av det offentliga pensionssystemet. Människor har mycket olika kunskaper i finansiella frågor och förutsättningarna för att ta till sig information och utveckla kunskap om dessa skiljer sig också åt. Förväntningar om framtida pension och kunskap om gällande regler varierar dessutom stort beroende på socioekonomisk position och ålder. I denna rapport reflekterar vi en del över hur information och stöd rörande pensioner kan anpassas för att möta dessa skillnader?

Vi förutsätter att ökad insikt i dessa skillnader bland till exempel arbetsgivare, myndighetspersoner, rådgivare inom bank- försäkringsbolag, ökar förståelsen för varför och hur förberedelser inför pensioneringen ser olika ut i befolkningen¹⁰ samt vilken omfattning och typ av information som passar för olika sammanhang. Detta leder oss till en nyligen från projektet publicerad artikel¹¹ som lyfter frågan om vad kvalitativ forskning kan bidra med i sammanhang där generella drag inte räcker för informerade beslut om insatser, må det vara reklam, kundrådgivning eller myndighetsinformation.

Ambitioner

Det övergripande målet med projektet har varit att bidra till ett möte mellan olika aktörer baserat på en gemensam ambition att utveckla bättre sätt att informera varandra om kunskapsbehov ifråga om pensionsförberedelser. Speciellt rör detta möjligheterna för grupper som vi redan idag kan misstänka under rådande förutsättningar kommer att få det svårt att bygga upp en adekvat ålderdomsförsörjning.

Vi har gått från misstanke till klarhet i att ett uppenbart behov av gemensam kunskapsutveckling för att förstå framtida såväl hot som möjligheter finns. Det har inte spelat någon större roll om vi talat om och med kunder, brukare, klienter, tjänstemän, rådgivare, professionella eller säljare. I grunden har alla talat om behovet av en plattform som möjliggör att vi ser potential bortom redan etablerade grupper.

Målet kan brytas ned i några olika delambitioner.

- Människors röster om behov, önskemål och tänkbara lösningar ska släppas fram, de ska begripliggöras och införlivas i sammanhang där de spelar roll.
- Människor som frågorna berör ska vara delaktiga i beslut som rör dem så långt det är möjligt.
- Förutsättningar för en hållbar väg framåt ska skapas genom att ytor för samarbete och samverkan möjliggör länkar mellan engagerade aktörer. Dessa länkar fångas i skålen av att vara med och det vi lär oss tillsammans. Med andra ord att synliggöra gemensamma dilemman och söka förutsättningar för ömsesidig förståelse och därmed en plattform för utvecklad framtida samverkan.

¹⁰ Se t.ex. Patrick Rings artikel *Governance and governmentality: a discussion in the context of UK private pension provision. *Economy and Society* 39:4, s. 534-550, 2010.*

¹¹ Harrysson och Werner 2014 a.a.

- Respekt för varandras tillskott till processen och öppenhet för kritisk och konstruktiv granskning.
- Projektet ska leda till ökad förståelse om betydelsen av begriplig information och hur den ska utformas.

Vår insats som forskare i denna samverkan har varit blandad. Aktionsforskare ibland, då vi tillsammans med projektets målgrupper konkret bidragit till insikter och lösningar i praktiken. Beträktande forskare ibland, då vi genom idogt tolkande av det material vi samlat in försökt att bilda oss en uppfattning om hur rätt frågor ska ställas och därifrån utveckla underlag för nya möten. I detta har vi bidragit till att fördjupa kunskapen om pensionsförberedelser och dess förutsättningar för att forma handlingsutrymmet hos personer i risk för låga ålderspensioner.

Vår ansats till aktionsforskning, för att bidra till samhällsförändring och gemensamt ansvarstagande för synliggörandet av såväl hot och svagheter som styrkor och möjligheter, har inneburit att aktörer med varierande fokus och på olika nivåer i samhället ställs inför ett gemensamt dilemma i vilket de såväl reflekterat över ansvar, skyldigheter och hinder som frihet, rättigheter och möjligheter.

I frågan om pensionsförberedelser finns många aktörer i lokalsamhället. Vi har satt fokus på en riskgrupp som i ett pensionsperspektiv förväntas vara aktiva och kunniga på en pensionsmarknad, men där förutsättningarna för att vara det är synnerligen komplexa och ofta begränsande. Vi har låtit olika aktörer mötas för att stöta och blöta gemensamma dilemman. Bland dessa aktörer, som alla är verksamma i Helsingborg med omnejd, finner vi myndigheter (pensionsmyndigheten, socialtjänsten, kronofogdemyndigheten, kommunens medborgarkontor), företag (försäkringsbolag, banker, rådgivare), föreningar (invandrarföreningar) och frivilliga organisationer (pensionärsorganisationer, fackliga organisationer).

Vi har också låtit studenter vid Socialhögskolan vid Campus Helsingborg delta i såväl en direkt utbildningsinsats som en möjlighet att möta den verklighet de utbildar sig för att bidra till professionellt. Detta ligger i linje med Campus Helsingborg och samverkanspartners ambitioner att skapa kontaktytor av mer praktisk natur.

Rapportens vidare uppläggning

Inledningsvis diskuteras huvuddragen i den position som migrantgruppen befinner sig i förhållande till pensionssystemen i vid bemärkelse och bilden av ålderdomsförsörjning. Därefter diskuteras aktörernas syn på utmaningarna och möjligheter att bemästra dem idag och framöver. Existerande mötesplatser samt eftersträfvade nya platser och möjliga möten diskuteras och i det avslutande avsnittet presenteras de huvudsakliga resultaten, de stora behoven och förväntningarna om framtida riktning. Metoddiskussionen finns i ett appendix i slutet av rapporten.

Livet i Sverige, men bara nästan

Det svenska pensionssystemet är inte segregande utifrån etnisk bakgrund, utan utifrån jobbmöjligheter. På så sätt är möjligheterna till en inkomst avgörande för att inte pensionssystemet i sig ska befästa redan ojämlika inkomststrukturer även för tiden efter, det vill säga tiden som pensionär. När vi väl är pensionärer är det mycket svårt att påverka de inkomststrukturer som formats under åren som pensionen ska tjänas in oberoende av system. Man kan säga att pensionssystemet speglar de ojämlikheter som produceras och reproduceras i samhället under intjänandetiden. Vem som helst kan bli bekymrad över en bild som denna där utanförskap under intjänandetiden uppenbart befästs av ett socialförsäkringssystem som ekonomisk fattigdom under ålderdomen.

Det är inte nödvändigtvis en fråga om att detta är oklart för migranter. De är ofta väl medvetna om hur situationen ser ut. Detta uttrycks väl i en fokusgrupp (FG):

Pensionssystemet är inte baserat på utlänningar, den är gjord för svenskar som jobbar här och lever här och dör här. (FG2)

De talar om en dyster prognos eller en mager framtid, men också om nödvändigheten att dra sitt strå till stacken, att ta sitt ansvar. Möjligheterna till det i ett ur arbetsmarknadssynvinkel befäst utanförskap är en utmaning. Vi återkommer till detta lite längre fram i avsnittet ”Två processer”.

Pensionssystemet är inte heller fördelningsneutralt i sig. Där finns tak för högsta pensions- och avgiftsbetalning, statsbudgeten tillför medel på olika sätt, vissa förhållanden medger pensionspoäng utan avgiftskrav och så vidare. I systemets utkant finns dessutom försörjningssystem som ger tillskott i form av bostadsbidrag och utfyllnadspension vid för liten pension.

Ett stort problem för dem med risk för låg ålderspension ligger i konstruktionen av garantipensionen som utfyllnadspension då den på ett uppenbart sätt lägger grund för en så kallad fattigdomsfälla. I detta är det därför helt centralt att de som försäkras i systemet är förhållandevis omedvetna om hur systemet fungerar för att inte agera direkt mot pensionssystemets intentioner, det vill säga att bidra till ökade incitament att förvärvsarbeta, länge. Fattigdomsfällan kan enklast beskrivas som att om du är beroende av ekonomiskt bistånd och detta bistånd räknas av krona för krona mot inkomst så kan det påverka din motivation att engagera dig i att arbeta för denna inkomst.

Om till exempel jag har jobbat i vården här i Sverige, jag har bara slitit på min kropp. Och jag tjänar ingen pension. Kanske jag skulle ha varit hemmafru istället, då hade jag ändå fått 6000 kronor! Det är bättre om jag hade

haft de tankarna idag, då skulle jag inte jobbat någon dag. Jag har rätt att få 6000. (FG6)

Människor finner råd i de flesta situationer. De lösningar som står till buds och utvecklas av dem utanför är inte alltid uppskattade av dem som är etablerade i samhället. Olika former av kollektiva lösningar inom ramen för gemenskaper som inte är bestämda av majoritetssamhället misstänkliggörs.

Att en grupp kan hävda en annan grupps underlägsenhet beror på maktrelationen dem emellan. Att någon i en grupp nedvärderar en medlem i den andra gruppen har enligt Elias inte i grunden att göra med outsiders individuella egenskaper eller kvaliteter. Det är medlemskap i en nedvärderad grupp eller en kategori som leder till att dess medlemmar kollektivt betraktas som skilda från och som underlägsna den andra gruppen.¹²

Vilka olikheter talar vi om egentligen? Är de tillskrivna av de etablerade eller självpåtagna? Det förra ska tas upp kort här, medan den senare frågan diskuteras i det senare avsnittet kallat "Arrogans och ignorans".

En lösning på ett gemensamt problem kan uppfattas på olika sätt beroende på i vilken kategori vi placeras och av vem svaret ges. Några exempel:

- Vi umgås gärna med dem vi känner gemenskap med.
- Vi uppfattar att relationen mellan barn och föräldrar är viktig.
- Vi engagerar oss i att ge våra barn en god uppväxt.
- Vi vill att våra barn ska få en bra utbildning.
- Vi ser fram emot att våra föräldrar får en god ålderdom.
- Vi har en önskan om att resa, eller inte, när vi blir äldre.
- Vi framhåller att mänskliga rättigheter är centrala.
- Vi hävdar att rättigheter är kopplade till skyldigheter.
-

Med några citat kan dessa olika punkter illustrera att förväntade olikheter i själva verket är ganska lika. Listan från vårt material kan göras mycket längre.

Jag har bott i mitt hus i 12 år och jag känner fortfarande inte mina grannar! (FG6)

Jag ... varje år åker jag en gång till USA, jag har många släktingar, nära släktingar – systerdotter, brorsdotter och kusiner och många, många som bor

¹² Från en klassisk studie av Norbert Elias och John Scotson 1965. 2008 kom den i svensk översättning och 2011 i omarbetad upplaga: *Etablerade och outsiders*, Lund: Arkiv Förlag. Citatet hämtat från inledning till 2011 års svenska upplaga, s. 17.

där. Och när jag åker dit så stannar jag i tre månader. Som jag kan, utan visum. (FG5)

Men andra de (andra generationen, vår anm.) vet, de vet sitt ansvar och sin rättighet, redan i skolan. För 20 år sen körde jag bilen med min son och han satt i baksätet och jag hade ett smörgåspaket som jag kastade ut genom fönstret, för att fåglarna skulle äta det. Och han trodde att jag kastade skräp från bilen, och han frågade mig – kanske åtta år gammal, vet du vad du gör? Jag sa nej vad tänker du? Han sa att om varje bil kastar ut skräp så där så behöver kommunen 20 arbetare som ska samla upp det och sen tar staten skatt från dig för att betala lön till dem och sen har du inte pengar till lördagsgodis till mig! Han hämtade inte det från en dröm, det lärde han sig i skolan. Man lär sig i skolan att livet fungerar så. Att man tar ansvar. (FG2)

Jag tycker att många svenska pensionärer de gillar att resa och ... ja ... att resa med sin familj. Jag vill vara nära min familj. Jag reste en vecka till Österrike med buss och där var många pensionärer. Alla på bussen var nästan pensionärer. (FG1)

Den svenska diasporan, det vill säga svenskar boendes utomlands i gemenskap, är omfattande i flera nationer. I Norge, USA och Kanada, men även i Spanien, Australien och Thailand hittar vi stora grupper. Det är därför inte speciellt svårt att förstå hur andra grupper gör det i Sverige på samma sätt. Det är helt enkelt lugnande att mitt i allt jag inget vet något om, faktiskt ha ett hum om hur det fungerar, och kunna tala om det. Även i Helsingborg finner vi diasporan där grupper med språk, religion och högtider gemensamt träffas och umgås. För en del är den en stark faktor i livet för andra en bit av vardagslivet. Det är också en säkerhetskänsla som inte kan bortses ifrån, ett sätt att kompensera vid brister i andra system.

Att bidra till den frånvarande familjen är ett mönster. Det diskuteras ofta i samband med till exempel indiska arbetare i mellanöstern eller mexikanska arbetare i USA. I vårt material är ett sådant mönster tydligt. Alltifrån reguljära transaktioner till att skicka det som man kan när man inte själv behöver pengarna. Däremot är det inte ett gästarbetarmönster, utan mer präglad av altruistiska familjeband. Mönstret är dessutom tydligt inom Sverige där reciproka drag av generationsöverföringar är viktiga. På vår fråga om hur man gör när man vet att systemet ger låg pension om man varit i landet kort tid fick vi svaret:

Det är ju det som är frågan, vad finns det för andra lösningar? Livet går ju vidare och man kan bli bitter, men man kan inte vara bitter för då blir hela livet sumpigt, vad hittar man på, vilka lösningar finns? Familjeband till exempel – i slakten, i kollektivet. Hur gör man för att livet går vidare? Sånt undrar man över när man ser att det skyddsnet som är uppbyggt inte producerar något skydd.

Välformulerat! Man kompenserar. (FG3)

En livlig diskussion tar vid, en diskussion som visar på att hur man kompenserar inte är givet, om ens att förvänta.

X: Man kan inte bara säga att mina barn ska hjälpa mig. Där kommer paradoxen! Vem säger att barnen ska hjälpa mig? Mina barn? Barnen uppfostras här, att inte... vara i kollektivet. Här måste man, uppfostras man till individ att klara sig.

/.../

Y: Min egen idé är att jag ska vara med mina föräldrar. De har gett mig 20 år av sitt liv, sen kan väl jag ta hand om dem, man vet inte hur länge, men minst 20 – pay back. Men det har jag fått från min kultur och inte från den svenska. Men är det en fördom eller? (FG3)

Fördomar och uppfattningar om andra är inte isolerat till enskilda etablerade grupper, utan det är mer så att när etablerade grupper använder dem fungerar de som effektiva utestängningsmekanismer från att bli del av majoritetssamhället och därmed ha möjlighet att leva upp till de förväntningar som finns på det normala livet, på skyldigheterna för att nå rättigheterna. Det utesluter inte möjligheten att lyckas under andra villkor, men gör det onekligen mer komplicerat än nödvändigt.

Vi har mött en oerhörd respekt för de sociala rättigheter som finns i Sverige, hur man vid problem kan finna olika vägar till att leva drägligt: "... i Sverige finns olika fönster till garanti och livet." (FG2) Samtidigt ett uttalat bekymmer över att inte fullt ut begripa hur de fungerar och oviljan till det beroende de eventuellt producerar. Ingen vill leva på bidrag, ingen, men i speglingen av sin situation ter sig systemet ibland obegripligt. En kvinna uttrycker det mycket tydligt:

Jag tänker så här. Jag vet inte vilka regler pension(ssystemet) har. Pension måste vara för de människor som har jobbat och till exempel. Jag har inte jobbat här och då tänker jag att när jag blir gammal så tänker jag att jag inte får någon pension. Jag vet inte vad reglerna är för detta. (FG1)

Precis som i annan diaspora så finns det mycket diskussion om att återvända till hemlandet hos första generationens migranter. Det är möjligt i de sammanhang där förutsättningarna förbättrats så att det är görligt. Samtidigt är det få av dem vi träffat som talar om att återvända fullt ut. Utan de talar istället om att spendera tid på båda håll i den mån det går. Kylan i Sverige är för dem som kommer från varma klimat ett skäl att åtminstone under delar av året vara på annan plats. Idéerna om att göra detta varierar från att vänta in makens pensionering till att familjen betalar, men kunskapen om hur det kan gå att göra efter pens-

ioneringen är bristfällig. Begränsningsreglerna i garantipensionen är uppenbart ett bekymmer, men inte ett hinder att hoppas på möjligheten av att leva det bästa av två världar.

Avslutningsvis i detta avsnitt, som på olika sätt resonerat kring likhet-olikhet, etablerad-outsider, visar sig egentligen ett mönster av mindre skillnad än vi initialt kanske förväntar oss. Visst som personer är vi olika, men vi tar hand om våra äldre, vi söker goda förutsättningar för våra barn, vi tror på rättigheter, och skyldigheter, vi umgås med dem vi känner och vi vet ganska lite om andra, egentligen. I flera intervjuer har det återkommit, här ett exempel:

Man är ung! Man tänker inte på pensionen, sen när man blir gammal eller sjuk vill man veta om reglerna. (FG4)

Intressant nog så säger unga i allmänhet samma sak.¹³ Tricket är nog att inte hänfälla åt fördomar och myter.

¹³ Läs t.ex. Erika Werners avhandling från 2012 a.a.

Två processer

Pensionssystemet är på ett avgörande sätt förknippat med två grundläggande och intimt relaterade processer. En teknisk rör intjänandet av pensionsrätter, vi kallar den intjänandeprocessen. En socioekonomisk rör människors möjligheter till att ta del i en sådan process, eller rättare sagt inte ta del. Vi kallar den utanförskapsprocessen.

I början av denna rapport presenterades dels lite demografisk utveckling, dels lite kort om socioekonomiska förutsättningar för att möta den. En mest prekär fråga, sett ur vårt migrantperspektiv, är huruvida det är acceptabelt att en socialförsäkrings grundläggande moraliska idé kan bortse från, och förstärka, det utanförskap som många boendes i Sverige befinner sig i. Kan ett socialförsäkringssystem vara opolitiskt och, om svaret är ja, därmed tillåtas att utan vidare reflektion bidra till att klyftor och ekonomisk och social ojämlikhet vidmakthålls eller förstärks? Nu är nog trots allt svaret nej, gudskelov. Det betyder alltså att det finns ett politiskt kopplat ansvar, med möjligheter till åtgärder, som på olika sätt kan bidra till mer rimliga och jämlika lösningar, även på pensionsområdet. Sett ur ett intjänandeperspektiv så är det socioekonomiska utanförskapet det i särklass största hotet mot stora gruppers ålderdomsförsörjning.

Bilden är inte entydig, den är sällan det, utan i vårt material är det uppenbart att förutsättningarna är olika för människor och livet utvecklar sig på varierande sätt. Det kommer att diskuteras i detta kapitel. Diskuteras gör också ett uppenbart mönster av utanförskap som präglar många migranternas liv och som påverkar deras möjligheter att leva upp till kraven som ställs för intjänandet av pensionsrätter. Det gör det inte lättare att de, och knappt någon annan heller, begriper hur systemet fungerar, men det tar vi upp i nästa avsnitt "Arrogans och ignorans".

Ofta när pensionssystemet diskuteras blir kontrasten stor mellan de som endast diskuterar förutsättningarna för systemets funktion, det vill säga hur det tekniskt fungerar (i bästa fall) eller (vilket är vanligast) hur det är tänkt att fungera, och de som diskuterar konsekvenserna av systemet utifrån hur människor konkret far i det, samt hur saker och ting i samhället runt systemet tycks ha en betydelse för det. I Sverige är detta en känslig fråga politiskt och akademiskt. Många har investerat såväl politiska och byråkratiska som akademiska karriärer i design och konstruktion av vårt pensionssystem. Den från annan politik tänkt isolerade gruppen av politiska företrädare från numera sex partier i riksdagen, som illustrerar det som kallas en bred och långsiktig överenskommelse, har hållits nära nog immun mot yttre meningsskiljaktigheter under många år. Uppluckring verkar ske nu. Systemet fungerar ju inte som det var förespeglat. Kretsen av okritiska beundrare verkar minska, åtminstone syns de inte lika mycket i debatten. Vårt pensionssystem, precis som alla andra system, offent-

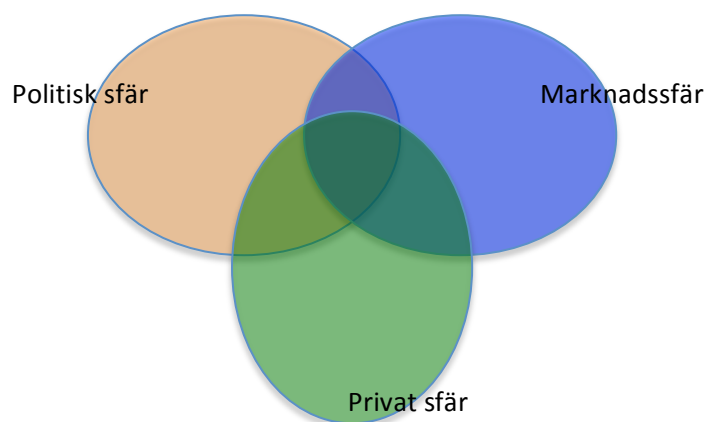
liga och privata, bygger på en uppsättning av övertygelser. Dessa är en blandning av fakta, hypoteser, idéer och föreställningar. Inte i någon av dessa fyra ingredienser går förespråkarnas värderingar att bortse ifrån. Det handlar ju om mänskliga relationer, om än i mer abstrakt och teknisk mening, men fortfarande om mänskliga relationer. I många fall så är dessa värderingar öppna, men, som är fallet med bakgrunden till pensionssystemet, många är lämnade i det fördolda. Systemets aura ska vara att detta är ett system byggt på vetenskaplig grund.

Vetenskaplig grund bör ju i sammanhanget rimligen bygga på gedigna studier om hur människor interagerar, inte hur de bör göra det, vilket är grunden för pensionssystemet. Framförallt som pensionssystemets uppdrag är att generera ålderdomsförsörjning, inte teoretiska principer. Därmed inte sagt att teoretiska principer är oviktiga i sig. De är helt avgörande för att kunna utveckla ett komplext system som ett pensionssystem, men, som sagt, de är inte målet i sig. När vi så går in i kontrastens andra sida, nämligen konsekvenserna av systemet och hur det påverkar människor då verkar inte bilden bli densamma, även om det givetvis, och glädjande nog, finns många beröringspunkter. Med detta som bakgrund ger vi oss in i de två processerna utifrån ett konkret-praktiskt perspektiv. Hur gör man egentligen? Vi inleder med intjänandeprocessen.

Intjänandeprocessen

För de allra flesta av oss tänker vi på pension som en sak, men så ser det inte ut i realiteten. Snarare är det så att det vi ser som en fråga om ålderdomsförsörjning, där pension utgörs av pengar, rör en mängd olika system i varierande sfärer. Delvis tekniskt beroende av varandra, delvis inte, men utan tvekan socioekonomiskt kopplade.

Figur 1



I figur 1 illustreras tre olika sfärer som alla på ett eller annat sätt berör oss i vardagen, och därför också i fråga om försörjning när vi blir äldre. Sätten de

gör det på varierar över tid, rum och nivå. Låt oss visa med några exempel från vårt empiriska material:

En ung man som är gift, har barn och studerar vid högskolan berättar en historia som inbegriper flera olika möten i sfärerna. Genom sina studier samlar han pensionsrätter i pensionssystemet, likaså gör hans fru som valt att vara hemma med barnen, trots god utbildning men en kärv arbetsmarknad, så länge som hon uppbär föräldrapenning eller vårdnadsbidrag. Genom att vara bosatta i Sverige samlar de också år för att kvalificera sig till full garantipension (40 år). Dessa fall är möten mellan den privata sfären och den politiska. Mannen jobbar också extra för att försörja familjen under studietiden. Pensionsavgifter baserade på inkomsten ger såväl pensionsrätter i inkomstpensionen som i premiepensionen. Han är inte aktiv placerare i PPM, men redan genom att vara delaktig i PPM så införlivas marknadssfären också i pensionshänseende även om medlen förvaltas av ickevalsalternativet – AP7. Avgifterna kommer via marknadssfären och även AP7 placerar medlen i aktier och andra värden för att skapa avkastning. Han bär också på en övertygelse om att det är hans ansvar att bidra till sina föräldrars välmående under ålderdomen mer privat. Hans föräldrar är därför en del i hans hushålls ålderdomsförsörjningslösning.

En medelålders kvinna berättar om hur hon kan väldigt lite om de regler som gäller, men däremot kan hon en hel del om aktier. Eftersom hennes yrkesverksamma karriär i Sverige har varit kantad av svårigheter att etablera sig på arbetsmarknaden (nu i FAS 3) är hennes samlade pensionsrätt liten. Garantipension och eventuellt äldreförsörjningsstöd är det som förväntas från pensionssystemet, men hon har sin man och de bor i villa och äger en lägenhet i forna hemlandet. Hon vill återvända när hennes man går i pension. Tillsammans rör de sig i alla sfärerna och tillsammans kan de skaffa en tillräckligt stor pension som de kan lyfta även om de återvänder. Vi säger att den är portabel.

En äldre pensionerad man var mycket upprörd då hans pension nyligen gått ner och han inte förstod varför. Det är lite oklart, men förmodligen slutade tjänstepensionen från arbetsgivaren att falla ut, vilket är normalt efter fem år. Han berättar att han alltid hade skött om allt i hushållet och betalat för hyra, bil mm. I samband med att hans hustru gick i pension och hon då fick garantipension ändrades inkomstförutsättningarna i hushållet, men, enligt mannen, inte ansvaret för kostnaderna. En bit över 70 år gammal söker han nu extrajobb för att klara av ekonomin. Hans hustru anser, enligt honom, att pensionen som betalas till henne är hennes. Vi ser här ett uttryck för hur den privata sfären på ett mycket tydligt sätt kan spegla försörjningssituationen i hushållet. Vi har bara en sida av berättelsen, men redan där blir den belysande ur vår synvinkel. Den individuella karaktären av pensionssystemet, det vill säga att varje person tjänar in sin pensionsrätt oberoende av ifall man lever tillsammans eller inte. Däremot påverkas beloppen som utbetalas i garantipension beroende på om man lever tillsammans med någon eller inte.

Olika system

I figur 1 kan man reflektera över hur ens egen situation speglas i mötena mellan olika sfärer under den tid man tjänar in underlaget för ens försörjning på ålderdomen. Det är rätt instruerande och rita in sig själv och vad jag har för lösningar för att sedan koppla ihop dem så att deras inbördes relationer framträder. I appendix 2 finns en sådan illustration gjord på en av författarna av denna rapport.

Nedan ges en kortare beskrivning av olika typer av system som vi stöter på och som har direkt betydelse för hur vi ser på möjligheterna att tjäna in ett underlag för försörjning på ålderdomen.

Politiska sfären

Det är få system som inte på ett eller annat sätt påverkas av politiska beslut och av reglering i form av lagstiftning, förordningar eller riktlinjer, kommunalt, regionalt, statligt eller överstatligt. De vi tar upp här är exempel som konkret organiseras inom ramen för offentlig politiskt styrd verksamhet.

Inom den Europeiska unionen (och samarbetsländerna) finns avtal som gör det möjligt för människor att flytta fritt mellan medlemsländerna och få tillgodoräkna sig intjänade pensionsrätter från olika länder. Det finns direkta samarbeten mellan de myndigheter som har ansvaret för utbetalning av pensioner i olika länder. Ansvarig myndighet för en viss persons pensionsutbetalningar är i den nation där personen är folkbokförd. Liknande lösningar finns med andra länder utanför unionen, men i dessa fall upprättas bilaterala avtal. Den svenska inkomstpensionen är portabel, vilket betyder att en person kan få den utbetald var denne än är. Exakt hur det kommer att påverka en persons situation varierar från nation till nation där denne bosatt sig. I vissa nationer, även inom unionen finns skattebefrielse, medan det i andra länder kan vara så att den svenska pensionen påverkar pensionsrätten där, det vill säga den blir en inkomst. Det är speciellt tydligt i länder där folkpensionen är inkomstprövad. Skattebestämmelserna i Sverige är sådana att en persons folkbokföring avgör beskattningsplats. Avtalens utseende med olika länder varierar, men med beskattningsskyldigheten följer normalt även rätten till andra sociala skyddsnet. Inom unionen så följer den med folkbokföringen. Garantipensionen, liksom äldreförsörjningsstödet och eventuella bostadssubventioner, innebär vad vi kallar hemortsrätt. Det betyder att de endast betalas ut till dem som är folkbokförda i Sverige. Garantipensionen är inte begränsad lika hårt som äldreförsörjningsstödet, utan tillåter visst boende i EU, EES samt Schweiz. Däremot betyder det inte att en person är förhindrad resa, som till exempel när någon uppstår försörjningsstöd enligt socialtjänstlagen, men där finns tidsgränser som inte får överträdas.

Den allmänna pensionen finansieras genom pensionsavgifter om 17,21 procent på den pensionsgrundande inkomsten. För dessa räknas pensionsrätter

fram från ett ”golv” om 18823 kronor (2015) upp till ett tak om 8,07 inkomstbasbelopp, 468867 kronor (2015). Ungefär 1/7 avsätts till premiepensionen. 10,21 procentenheter tas in via arbetsgivaravgifter, medan 7 procentenheter är en allmän pensionsavgift, som kallas egenavgift, men för närvarande betalas via statsbudgeten. Det senare syns enklast i inkomstdeklarationen där en egenavgift först noteras för att sedan tas bort igen som ett avdrag. Det är ett sätt att visa hur mycket pengar som via skatten går till just den deklarerandes pensionskonto. Så som systemet är konstruerat är det inte möjligt att via mycket höga inkomster under vissa delar av karriären kompensera för låga inkomster under andra delar då taket förhindrar detta. Som inkomst räknas även socialförsäkrings- arbetslöshets- samt aktivitetsersättningar.

Garantipensionen tjänas in via bosättning i Sverige. Det krävs 40 år för full garantipension.¹⁴ Den är en utfyllnadspension och kompenserar för låg inkomstpension. Uträkningen sker automatiskt och i samband med att du ansöker om pension. Den avräknas inte krona för krona mot inkomstpensionen, utan gränsen för när ingen garantipension betalas ut är mellan 10099 (samboende) och 11394 (ensam) kronor i andra ersättningar. Premiépensionen påverkar inte rätten till garantipension, men helt säkra är vi inte.¹⁵ Helt säkert är dock att tjänstepension, kapitalinkomster och privat pension inte gör det. Hur garantipensionen påverkas av utländsk pensionsrätt måste tas från fall till fall.

Som komplement för de situationer där en person inte uppnår en rimlig levnadsnivå erbjuds dels bostadstillägg dels, om inte det är adekvat, ett äldreförsörjningsstöd. Dessa två söks gemensamt, men måste ansökas om separat från den allmänna pensionen. För många av dem vi har samtalat med i detta projekt är just äldreförsörjningsstödet ett viktigt system att förstå. På så sätt blir också frågor om hemortsrätt mer betydelsefulla än om det inte varit fallet. Till skillnad från allmän pension så är äldreförsörjningsstödet nivå helt beroende av inkomster från andra system, även privata.

Marknadssfären

På marknaden finns ett mycket stort antal sätt att spara. En del av dessa har ett speciellt förhållande till pensionsområdet eftersom de framhålls som privilegierade framför andra sparformer om de används för pensionssparande. Begreppet privilegierad är i sammanhanget kopplat till den historiska diskussionen om hur företags tjänstepensioner till anställda tjänstemän skulle undantas vid bedöm-

¹⁴ Har man bott 20 år i Sverige så har man rätt till 20/40-delar.

¹⁵ För att belysa en fullständigt obegriplig text på pensionsmyndigheten.se som avser att informera om rätten till garantipension (vår kursivering): ”Garantipensionen minskar om du har inkomstgrundad pension. Garantipensionen minskar med din inkomstpension, tilläggspension, änkepension eller viss utländsk pension. *Den utbetalda premiépensionen minskar inte garantipensionen. Istället räknas inkomstpensionen upp så att den motsvarar även premiépensionen genom att inkomstpensionen beräknas utifrån all intjänad pensionsrätt.*”

ningen av rätten till allmän pension, men också att avsättningar kunde göras till enskild utan att den beskattades som inkomst.

Tjänstepensioner finns på arbetsmarknaden i olika former. För det stora flertalet talar vi om ett system förknippat med kollektivavtal. Olika arbetsmarknader har olika avtal och därför varierande såväl tekniska lösningar som omfattning. Idag är de flesta kollektivavtalade tjänstepensionerna baserade på stora kollektiv inom statlig, kommunal och privat tjänst. Den allra största delen av den svenska arbetsmarknaden står under kollektivavtal, men krafter, såväl politiska som ekonomiska, pressar på för en uppluckring. Det innebär samtidigt att ett för den svenska ålderdomsförsörjningen avgörande och allt viktigare inslag riskerar att undermineras. Det är viktigt att ha i åtanke att för dem med högre inkomst än taket i den allmänna pensionen spelar tjänstepensionen en relativt större roll än för dem med lägre inkomster när vi talar om inkomstskydd. Samtidigt är det för de allra flesta ett inkomsttillskott som lyfter konsumtionsmöjligheterna under ett antal år som pensionär väsentligt. Problemet, vilket vi kommer att återkomma till när vi diskuterar utanförskapsprocessen, är att tillfälliga jobb och/eller sysselsättning i företag utan kollektivavtal oftast innebär att ingen rätt till tjänstepension finns. För personer i ledande ställning i privata företag avtalas oftast om individuella lösningar. De tillhör sällan gruppen med risk för låg pension.

Privata livförsäkringar är mycket betydelsefulla för egna företagare, men givetvis också för enskilda som väljer att spara i dessa former. En pensionsförsäkring hos ett försäkringsbolag har i likhet med pensionssparkonto i ett kreditinstitut sedan länge getts avdragsrätt i inkomstdeklarationen upp till ett visst värde. Från början till 100 procent, men är helt borttaget i samband med 2017 års taxering. Principen för dessa två sparmetoder är att insättningen gjordes med obeskattade medel för att vid uttaget senare i livet beskattas som inkomst. Skatteplaneringen kring dem byggde på grundantagandet att avdraget vid inbetalningen bidrog till lägre skatt än vad det vid uttaget kom att bli. Speciellt betydelsefullt vid höga marginalskatter, vilket Sverige hade fram till skattereformen i början av 1990-talet. Pensionsförsäkringar är låsta och kan endast under mycket speciella omständigheter tas ut i förskott eller återbetalas i klumpsumma. Man kan säga att de löper fram tills avtalet medger utbetalning. Utan direkta skattevinster finns det mindre skäl för pensionssparande i låsta former om man inte upplever den låsningen som en gynnsam aspekt av sparformen.¹⁶ Risken för missbruk i förtid är uppenbart begränsad. Den andra formen av livförsäkringar kallas för kapitalförsäkringar. Dessa betalas med beskattade medel, men är samtidigt skattefria vid utbetalningen. De är inte lika omgärdade med begränsningar utan kan ofta avbrytas om bara avtalet tillåter det. Allt livförsäkringssparande kapital beskattas årligen, men det sköts av försäk-

¹⁶ Avdragsrätten för privat pensionssparande i skattedeklarationen upphör helt från 2016.

rings- eller kreditinstitutet. Utländska försäkringar hanteras annorlunda och det är den enskildes skyldighet att deklarerar sådan försäkring till beskattning.

För den invigde finns stora möjligheter att spara via fonder, obligationer, aktier och andra finansiella instrument. Vi ska inte ta upp det här, men för den som har ett kapital, eller som avsätter även en liten summa varje månad, kan ett pensionskapital växa fram lite i skymundan, men det krävs kunskap och rimligtvis hjälp från rådgivare. Det är inte riskfritt.

Att spara i sin bostad är en reell möjlighet för många, men det krävs antingen ett kapital eller en inkomst som tillåter ett lån. Viktigt att tänka på är att den förmögenhet som byggs upp i en fastighet eller en lägenhet är bunden till boendet och endast kan realiseras genom att den säljs eller belånas. Därför gäller det att planera för hur boendet på alderdomen ska arrangeras så att det kapital som kan frigöras från en fastighet inte enbart går till ett nytt boende.

B: Det är många som säger att "Nej men jag har mitt hus och det är min pensionsförsäkring!" Jaha! Ska du sälja det då och var ska du bo då? Och när de väl kommer dithän så tycker dom att "Nej men jag bor så billigt i huset (ja) så jag kan inte bo så billigt nån annanstans". Och det kan bli dyrt att flytta. Så enkelt är det inte. Men den hör man ju ganska ofta. För många blir det ju, det kostar att bo kvar i huset och det ska underhållas.

Erika: Ja man måste tänka... huset måste man tänka... framåt på ngt sätt med, det är kanske inte så många som gör det? Att man måste flytta från huset tio år innan man egentligen vill...

B: ... Ja eller behöver! Nej, för den är ju ganska vanlig. Det är den. "Jag amorterar hellre på huslånen, och det är ju bra, istället för att spara". Ja men då vill det ju till att man säljer sen, så att man får loss dom där pengarna! (IP B)

Privata sfären

Att äga sin bostad kopplar samman den privata sfärens boendebehov med marknadssfärens möjligheter till värdeförändring på bostaden. Det senare diskuterades kort ovan, nu till det förra, behovet av ett boende. Det som kanske är det viktigaste uttrycket för pensionsplanering är kontroll på utgifter, till och med framför ökning av inkomster. I grunden handlar det om att i god tid arbeta för att de nödvändiga kostnaderna i ett hushåll anpassas efter kommande inkomster. Det är lite att "rätta mun efter matsäck", men, och ett viktigt men, det är bara möjligt inom vissa gränser beroende på den ekonomiska situation en person befinner sig under olika delar i livet. Man bör till exempel inte underskatta de negativa konsekvenser som betalningsanmärkningar har på möjligheterna att påverka sin situation vad gäller boendeplaneringen över tid. Inte heller att låga inkomster snabbt tecknas in av nödvändiga utgifter.

En viktig del i försörjningssituationen för många är överföringar mellan generationer inom familjer, släkter och vänskapsrelationer. Det rör både hjälp och gåvor av såväl engångskaraktär som återkommande. I grunden påverkar

detta inte rätten till garantipension, men däremot rätten till bostadstillägg och äldreförsörjningsstöd. Gåvor ska tas upp som del av förmögenhet. Om de är av engångskaraktär så sprids de ut över de kommande 12 månaderna. Det är en skyldighet att anmäla ändrade förhållanden till Pensionsmyndigheten, som då gör en omräkning. Det är inte, glädjande nog, så att en pensionär kan bli återbetalningsskyldig för belopp så länge som de anmäler förändringar löpande.¹⁷ Här finns dock en gråzon som gäller gåvor i form av till exempel resor, matpåsar eller annat som inte är förmögenhetsbildande.

Gåvor åt andra hållet, det vill säga äldre som ger till yngre, eller till varandra, är komplicerat värre. Reglerna bygger på skatteregler som avgör när gåvan anses gjord och hur den ska påverka förmögenhetsberäkningen för eventuella tilläggsförmåner. Det är inte lätt att vara tjänsteman på Pensionsmyndigheten och på ett tydligt sätt kunna dels redogöra för hur reglerna ser ut och fungerar, dels försäkra sig om att de uppgifter som lämnas är korrekta.

Saker blir utan tvekan krångligare om man är fattig och oinformerad, men

...

Livspusslet mer än pension

... livet är inte bara ekonomi, rationella överväganden och planering inför pensionen. I flera av våra fokusgrupper är detta ett viktigt budskap. Var någonsans i livet man är präglad vad som står i fokus. Vi kan tala om enskilda och gemensamma livsfrågor. Medan pensionssystemet till stor del är individualiserat på intjänandesidan, har det på utbetalningssidan flera olika gemensamma drag, oftast begränsningar. Däremot är inte systemet byggt för att spegla individualitet och social variation och därmed i att stötta människor i riskspridning. Det kan fångas i följande uttryck:

Livspusslet \neq Pensionssystemets idealperson

Eller som en fokusgrupp uttryckte det med lite tillbakahållet skrott:

Det är bäst att arbeta till döden! Man ska jobba hela livet, tills man tuppar av. (FG2)

I samma fokusgrupp står det klart att man reflekterar en hel del över skillnader i förutsättningar att leva i Sverige och där de kommer ifrån. Om det är korrekt är oklart och kan säkert skilja sig åt, men funderingar finns och bildar därmed underlag för hur man ställer sig i olika frågor.

...själva levnadsstandarden, levnadssättet skiljer sig en hel del från Sverige. Där är man som 60-åring helt sliten (ja) kroppsligen och psykiskt sliten och

¹⁷ Det ska således inte jämföras med det obegripligt konstruerade bostadsbidragssystemet som balanseras över kalenderår.

fysiskt sliten och helt kaputt, va. Man väntar bara på att döden ska komma. (ja) Men här lever man till 80-90 år, så det är stor skillnad där. Livslängden är mycket längre här. Så man tänker annorlunda här. Man lever sundare från början här. Det skiljer sig en hel del mellan utländska och svenskar. (FG2)

Kommer man som vuxen till Sverige, vilket flera av dem vi mötte har gjort, så är det inte helt ovanligt att kroppar är slitna. För flera av dem vi träffade finns traumatiska upplevelser i bakgrunden, men också kroppsliga hinder från att leva upp till de krav som ställs. Det gäller givetvis även möjligheterna till att tjäna in till sin pension, men också hur lång den förväntade livslängden som pensionär är. Ingen som vi har mött har ifrågasatt betydelsen av att själva bidra till intjänandet av pensionen, utan snarare har man förundrats över att systemen gemensamt kan skapa så olika förutsättningar för människor längs med vägen. Människor ser inte på pensionssystemet isolerat, utan de bedömer sina möjligheter utifrån en betydligt mer sammansatt bild av trygghetssystemen, som de flesta inte har grepp om hur de fungerar. Det gör inte situationer lättare att begripa. En kvinna från Centralamerika illustrerar detta väl på frågan om vad de vet om hur pensionen fungerar:

Jag vet inte för jag har en kompis. Han har också pension, men han jobbade så lite tidigare, bara lite. Men han blev, vad heter detta ... Skriva sjukdom? (sjukpensionär eller? Intervjuarens anmärkning) Ja! Sjukpensionär och han började med detta ... Han är 51 år, men han jobbade så lite, men jag vet inte när man aldrig har jobb, för oss? Jag vet inte. Kanske för att det finns andra bidrag. Jag vet inte om det är samma pensions för oss? Vet inte om det är samma regler? (FG1)

En kvinna från forna Sovjetunionen fortsätter:

Jag är nu 52 år och när jag slutar min utbildning [SFI] är jag 54-55 år. Jag har lite tid innan pension att arbeta, det är inte mycket ... som jag arbetar. /.../ Ja ... men jag tror inte ... bara ... om jag bott ... men jag måste jobba i Sverige, därför jag tror bara om jag jobbar i Sverige kan man ge mig pension. Om jag inte jobbar tror jag inte de ger mig någon pension. (FG1)

Livspusslet skapar många olika väntade och oväntade scenarier för människor. Skälen till uppbrott är ur pensionssystemets perspektiv ointressant. Det är frivilligt. Men i reda livet ser det annorlunda ut. Vad gör du, som en kvinna från mellanöstern berättar, om din man måste fly och vill ta barnen med sig? I det

politiska flyktingskapet ryms inga överväganden om pensionspoäng, utan det är en fråga om liv och död, och om kärlek till sina barn.¹⁸ Kvinnan berättar:

Jag jobbade som sjuksköterska innan jag kom till Sverige, på olika ställen i olika städer. När jag ringde dit jag sa att jag har jobbat som sjuksköterska, får jag någon pension? Jag har inte bott tillräckligt länge i Sverige för att få mycket pension. Och då sa de att: 'Nej du har lämnat landet utan att säga till.' Jag lämnade på grund av min före detta man. Han flydde och jag var tvungen för mina barn. Han skulle ta med barnen. Jag var tvungen att lämna jobbet. En dag kom han och sa att: 'Du ska inte jobba om du vill ha dina barn. Du ska följa med.' Annars skulle han ta barnen hit och jag skulle vara ensam där. Sen sa de att du får ingenting, därför att du lämnat landet själv. (FG5)

Det är givetvis ett val att lämna en anställning för att vara med sina barn, men det är ett cyniskt argument. Ungefär som att hävda att priset för att vara utsatt för fortsatta hot från sin tidigare man och därmed tvingas flytta många gånger, vilket en kvinna fått göra, är att man måste stå sitt kast.

Så fungerar intjänandet i pensionssystemet. Det är tekniskt oantastbart med en princip i fokus: Du får vad du betalar för! Nu är inte det riktigt sant, utan ambitionsnivån i systemet som helhet, med dess olika tillägg, är högre än så. Den grundläggande principen gäller i allmänhet, en princip om individens ansvar, medan det i bakgrunden finns en annan princip om att ta hand om dem som misslyckas med det. Det finns liksom en säkerhetsventil för dem som inte står pall trycket av självbejakelse, utan av en eller annan anledning tvingas göra avsteg från systemets idealspår, men, anser nog de flesta, av väl så viktiga skäl i livspusslet. Det är onekligen inte bara inom den täta sfären av familj som förtroende mellan parter är grundläggande, även gentemot systemet måste sådant finnas. Att ett system är legitimt bygger ju på att alla dess delar bidrar till dess korrekta funktion. Detta är en generationsfråga bland migranter i viss utsträckning.

Den första generationen är delvis förlorad, men förhoppningarna och satsningen på nästa är uppenbar, så säger i alla fall flera av dem vi träffat. Skälen varierar. En ung man vars fru är välutbildad berättar:

Men det finns en tjänst i Skåne! Och chansen att hon skulle få den är liten. Och hon vill ju gärna, hon har lagt hela sitt liv på sina studier och vill gärna jobba inom det. Inget okvalificerat så att säga. Hellre är hon hemma med familjen och tar hand om sina två döttrar och mig. Så för henne, jag tycker ekonomin styr också det sociala. Har man det dåligt ekonomiskt, så mår

¹⁸ Flyktingstatus behandlas speciellt i garantipensionssystemet och ger ökade rättigheter.

man dåligt, det är mycket man inte kan göra i dagens samhälle. Jag menar om man har äldre barn som man kanske inte kan köpa något fint till, som alla ska nuförtiden. Det räcker inte med en gammal Nokia. Så det styr det sociala, men å andra sidan så försöker vi att här i organisationen att stödja. Vi har äldre som kommer hit för att få en tillhörighet och så satsar vi på integrationen, man måste vara del av samhället och kan inte gömma sig härinne. Men det är svårt. Ekonomiskt är det svårt. Kanske den första generationen är förlorad kanske man kan säga. Om man ska vara helt ärlig. De har svårt att få jobb. (FG3)

Generationsproblemet är enligt några en fråga om att man kastat in handduken, att man dömt sig själva, men det handlar också om varierande tidshorisont. Härvidlag skiljer sig inte gruppen migranter från andra. Faktiskt är att även i pensionssystemet så finns det en acceptans för olika livsfaser då studier, föräldraskap och värnplikt ger underlag för pensionsrätter. Även sjukdom och arbetslöshet kan göra det, men bara på basis av inkomster från socialförsäkringssystemen. För den med få alternativ och begränsad ekonomi så är tidshorisonten ibland mycket annorlunda:

...om man ser på flyktinggruppen om det kommer föräldrar och fyra fem barn. Vad är hans mål i livet? Jo det är stunden! Att överleva, inte tänka på pensionen. Det är egalt! Imorgon! Elektricitet, mat, trygghet, skola. Vad som händer om 15-20-30 år det är inte aktuellt. Då är man nöjd med det man har. (FG3)

Det är rätt uppenbart att livspusslet rör relationer mellan generationer. Härvidlag är det svenska pensionssystemet lite speciellt. Det kalibrerar nämligen sig självt inom åldersgrupper (alla födda under ett år) och uppfattar att det är den mest rimliga relationen att bygga ett pensionssystem på. Det finns mycket att säga om det, men låt oss ta ett exempel på hur det kan slå. Det är nämligen så att bland de vi träffat har två helt andra relationer visat sig avgörande för livsvälden, nämligen partnerskap och föräldraskap. Ett exempel på hur pensionssystemets åldersgruppsidé går i kliché med den förra av dessa två, partnerskapet, är ifall du vill utnyttja rätten att flytta din premiepension till din partner. Det är möjligt. Det som då händer är att det görs ett avdrag på pensionsrätten med åtta procent. Detta förklaras med att överföringen sker från den som förväntas leva kortare än den överföringen sker till (vilket vi inte vet). Den åldersgrupp som den som överför sin premiepension tillhör anses förlora det vi kallar arvs-vinsten, det vill säga det som är kvar av dina pensionsbesparingar när du dör och som fördelas mellan kvarvarande i samma åldersgrupp. Det är ingen orimlig ekvation, men den illustrerar ett teknikval som inte nödvändigtvis speglar våra livspusselfunderingar där relationen till partnern och familjen är viktigare än till de vi inte känner som är födda samma år. Systemet skyddar det övriga

försäkringskollektivet från enskildas val och därmed givetvis sitt eget sätt att beräkna pensionsrätter.

Egna val och intresse

Kontrasten till livspusslet är uppenbart förekommande bland de vi mött. Vi har redan stiftat bekantskap med frågan om motprestation till rätten att få pension i två skepnader. Dels att överhuvudtaget vara berättigad, dels att nivån är beroende av dina insatser i systemet. Nu ska vi istället illustrera bilden av planeringen, den förutseende, som grund för intjänandet.

Ett sätt som diskuterades var mötet mellan traditioner som antingen bottnade i kultur eller religion och som på ett tydligt sätt lyfte fram förväntningar mellan generationer. Vi berörde det tidigare som en ung mans val att stötta sina föräldrar, men det kan också vara ett föräldrars val att se fram emot sina barns stöd på ålderns höst. Det är inte ett krav utan en väl grundad förväntan.

Vi får inte glömma kulturskillnader och det kollektiva ansvaret. När de nyinkomna inte tar pensionen på lika allvar som de inhemska gör, de har fortfarande med sig i baktanken att vid hög ålder kommer mina barn att ta hand om mig, så vi kommer inte att bli utkastade. Det finns ju alltid i baktanken. (FG3)

I en fokusgrupp framställdes det på två olika sätt. Det ena var de överföringar mellan de som har och de som inte har inom släkten, det andra mellan generationer i släkten.

Så systemet finns ju att man ska hjälpas åt och klara det. Sen när man är pensionerad, då har man gott om folk som kan hjälpa till, om man behöver. Ja man har hjälpt till och så får man hjälp tillbaka. /.../ Därför har våra föräldrar, och andra föräldrar, inga bekymmer om de blir pensionär, var de ska få pengar ifrån. De har sina barn, barnbarn och alla hjälper till. (FG2)

En annan deltagare tar vid:

Som muslim är man tvungen att försörja sina föräldrar. Det är ett måste. Om man ska nå vad gud har lovat. Så för oss är det en plikt att försörja mina föräldrar, kan jag tar jag hand om mina systrar och bröder, men föräldrarna är ett måste. Man måste försörja dem. Om jag har en fru och barn så måste jag ändå tänka på min mor och min far först. Så det är viktigt då. Så när mina barn blir äldre och jag behöver, så är de pliktiga att också hjälpa mig, så går det. Det är inte bara att vi tycker om att hjälpa, utan det är en plikt för oss som muslimer att göra. För att man ska kunna nå en högre position till slut. (FG2)

En kvick replik från en deltagare ledde till ett gott skratt i gruppen:

Jag tror det blir bekymmersamt att få det som en del av svensk pension!
(FG2)

Intresset för pensioner är starkt förknippat med två saker, ha jobb och med åldern. Detta är logiskt inte speciellt svårt att förstå. Jobbfrågan kommer vi till under nästa rubrik och åldersfrågan har vi berört ovan. Saken är dock den att det svenska pensionssystemet bygger på en livsinkomstprincip, vilken innebär att löneinkomster under hela livet räknas in som underlag för den pensionsrätt en person har när pension tas ut. En grundläggande idé bakom systemets konstruktion var att få människor mer initierade i pensionsfrågan och ansvarsfulla i relation till sin egen ålderdomsförsörjning.

Livsinkomstprincipen präglas av en klassisk sparandetanke inom pensionsförsäkring, nämligen att ju tidigare du börjar desto längre tid ger du dina besparingar att växa till sig. Det är alltså betydelsefullt att tidigt i livet börja spara och göra det när man kan. Det finns perioder i livet då det är svårt att lägga undan pengar, till exempel när man bildar familj och sätter bo. Att ha ett sparande ger möjligheter längs med vägen, medan pensionssparande i låsta former ger inkomsttrygghet på ålderdomen. Livspusslet medger inte alltför stora avsättningar till det senare då det skapar låsningar i hushållets utveckling. Pensionssparandet är principiellt sett en sparform som blockerar ”missbruk” av medlen längs med vägen. Det bör därför balanseras mellan sparformerna. Vi har intressanta exempel från intervjupersoner som hade ett pensionssparande. Det ena exemplet är en person som hade tappat sin hörapparat och tvingades köpa en ny, men behövde pengar och frågade ifall pensionsmedlen kunde användas, vilket de inte kunde. Istället erbjöd banken ett lån för att på så sätt kunna möjliggöra ett köp av en hörapparat, ett erbjudande som vår intervjuperson bestämt tackade nej till: ” Jag vill inte låna pengar sa jag! Åh nej nej nej! Jag ska skicka blanketter till fonder istället. Jag tycker att det var fel!”(FG5). Pensionssparande är tänkt för ålderdomen. Ett annat exempel från samma fokusgrupp som belyser svårigheterna att som kund navigera bland låne- och kreditföretag är en intervjuperson som pga. skuldsättning lät sig luras av flådig reklam om låga räntor och mycket finstilt text, för att i ett senare skede tvingas lösa ytterligare ett lån hos sin bank för att komma ur lånefällan.

Det finns inga riskfria val, utan det handlar om att bygga upp ett intresse för att engagera sig i att sprida risker över livet. Det finns ingen avkastning utan insats, och det finns ingen riskfri avkastning. Detta är inget främmande för dem vi träffat, det som är främmande är att begripa hur det går till i Sverige. I flera fokusgrupper var saken uppe på ett mycket tydligt sätt. Man behöver kunskap för att göra rätt, och för att utveckla denna kunskap krävs information. En del hävdade att den finns, men att den ibland är svår att förstå. Det handlar ju inte bara om att veta, utan att också kunna: ”Om du förstår, så kan du handskas med. Det du inte förstår, det går inte.” (FG2) Man bör söka råd och att

inte chansa lyfts fram. Om just detta med att söka hjälp, om att känna sig dum, återkommer vi till i avsnittet "Arrogans och Ignorans" lite längre fram i rapporten.

Inför övergången till nästa process, utanförskapsprocessen, så har vi presenterat ett möte med människor som är livskunniga, men inte nödvändigtvis kunniga i pensionsfrågan. De är intresserade och flera erkänner oro. Vi har skapat funderingar hos dem vi mött som inte nödvändigtvis konkret praktiskt kan mötas med annat än just oro för många. Vårt pensionssystem är individuellt präglad vad gäller intjänandet av pensionsrätter, men det bygger inte på individualitet, utan på en idealiserad "mönstermänniska". Dessutom är systemet försäkringsmässigt kollektivt, men inte socialt. Systemet ställer stora krav på egenansvar, men brist på kontroll till följd av den komplexitet som livslångt sparande innebär gör intjänandeprocessen svår att fånga för var och en. Vi skulle kunna hoppas på att det är ett förbiseende, men den debatt som föregick pensionssystemets reformering stöder inte en sådan uppfattning, och önskan, eller i alla fall förväntan, om ett ojämligare samhälle med till exempel större inkomstspridning och sämre anställningsvillkor på arbetsmarknaden, vilket blivit vardag under de senaste 25 åren, rimmar illa med att ge människor goda förutsättningar att tjäna in till sin pension. Det är nu vi kommer till det mest centrala hindret i migranternas möjligheter till adekvat ålderdomsförsörjning via pension: Utanförskapsprocessen.

Utanförskapsprocessen

I den i förra avsnittet citerade studien av Norbert Elias och John Scotson framhålls att en stor del av de Etablerades framställning av Outsiders präglas av myter med inslag av empirisk förankring, men oftast med felaktiga samband eller avsaknad av data andra än "att jag känner någon som känner någon som ...". Exempel kan hämtas från så vardagliga ting som matvanor till så allvarliga saker som brottslighet. Vi fokuserar på pensioner och bilden som en numera mindre aktuell, men i vissa politiska kretsar fortfarande spirande, debatt om "social turism". Några möjliga exempel på anspråk kring social turism för att illustrera migranternas motiv för migration till Sverige är:

- De kommer hit för att utnyttja våra generösa socialförsäkringssystem
- De tar hit sina släktingar för att utnyttja våra generösa socialförsäkringssystem
- De fuskar och ljuger om sina förhållanden för att utnyttja våra generösa socialförsäkringssystem

Är migranter sociala turister? Vad betyder det och vad krävs för att vi ska kunna resonera i termer av social turism? Svaret på den första frågan är nej, i allmänhet så kommer inte migranter hit för att utnyttja våra välfärdssystem. Skälen är ganska enkla. För det första är systemen varken speciellt generösa eller

speciellt lättillgängliga för den som inte tjänat in rätten till dem. För det andra bygger turism på en idé om besök. Få är turister av det enkla skälet att de är migranter. De söker bättre förutsättningar för att skapa sig och sin familj ett liv bortom fattigdom, arbetslöshet, krig och hot, eller så är det människor vars dröm är att flytta till ett annat land och lyckas där. I inget av fallen fungerar begreppet turism. En av våra intervjupersoner som arbetar med integrationsfrågor på en myndighet uttrycker det väl:

Jag har aldrig under mina 26 år i Sverige... aldrig stött på en enda invandrare som har sagt att jag vill inte jobba här i Sverige. Jag har det bra så som jag har det. Men frågan är: Hur ser samhällets strukturer ut? Med förutsättningar och möjligheter för individen med en bakgrund att komma in på arbetsmarknaden? (IP2)

I en bok som tidigt lyfte frågan om hur vi missade kompetens presenterade Christer Lundh med flera metaforen ”Varför sitter brassen på bänken?”¹⁹ för att illustrera hur vi i Sverige på olika sätt missar, genom oförstånd eller missförstånd, kompetenser bland migranter som både är tillgängliga och villiga att arbeta. Deras studier visade på att kompetenser bland invandrare och behovet bland svenska företag inte matchade. En sådan slutsats är givetvis möjlig att översätta till att invandrare inte vill arbeta, men nu nära nog 20 år senare så är problemen fortfarande lika aktuella. För många har så lång tid gått i Sverige utan tillträde till arbetsmarknaden att starka negativa spiraler uppstått, det vill säga bortom de fyra fem år som för många krävs för en etablering på svensk arbetsmarknad.

.. du är Einstein, Aristoteles och Platon, men du får inte jobb! Bueno, punkt slut. (FG5)

Vissa företeelser förstärker dessa negativa spiraler, vi har stött på flera i våra intervjuer, men där finns motbilder. I en fokusgrupp vi träffade gav följande diskussion såväl en bild som en motbild. Den är bara ett exempel, även i övriga grupper fanns samma reflexiva hållning. Vi har inte mött en enda person som förväntat sig saker serverat, men däremot en ärlig chans och att de med inflytande tar ansvar.

M: Ja de flesta har kommit på 80-talet tror jag. Vi kom på 90-talet, men problemet att när vi kom på 90-talet och det tar oss lång tid för att komma in i samhällets regler och sånt. Så man får speciellt när man kommer lite gammal, 40 år eller äldre, så det är mycket svårt att få en rätt pension till

¹⁹ Lundh, Christer, Per Bromée, Ann-Katrin Bäcklund och Rolf Ohlsson, *Varför sitter brassen på bänken? eller Varför har invandrarna så svårt att få jobb i Sverige?* Stockholm: SNS förlag 1996

man blir 65 (mmm). För att man behöver fem år för att stabilisera sig i samhället och sen börja leta arbete och vem vill ge ett jobb till en 45-årig man? Och sen kommer man till 65 och då blir det katastrof för honom. Det blir likadant som socialbidragsnivåer. Det blir inte något mer. Trots att han har jobbat hela sitt liv i sitt land... Det är faktiskt... (svårt fyller en annan i). /.../ Ja, sammanfattningsvis så tror jag att alla har bekymmer. Invandrare som kommit till Sverige vid 40 års ålder, eller 45, det är svårt för dem.

(Erika frågar) Ja och som du sa att det tar fem år att stabilisera sig.. Det tyckte jag var... mmm. Man kan inte gå in i arbetslivet direkt.

F: Nej som mig till exempel. Jag har börjat jobba, jag har varit i Sverige första gången 1990 och sen började jag jobba 1996, ja, jag behövde ett år för att få uppehållstillstånd, sen ett år för SFI, och sen två år för att utbilda mig och sen ett år för att hitta ett jobb. Och det är minst fem år!

M: Och du är lyckligt lottad, det finns många som har väntat ännu längre, med kurserna... den ena efter den andra och det passar inte, man får inget betyg har, ja du får pröva en annan kurs för det var inte bagare som var bra, så kanske man ska bli svarvare och det är inte bra och så blir man bilmekaniker och så... det håller på kanske... sju åtta år. (Erika: att man... ja) Ja och flyttar runt och provar på olika yrken och kanske man ville bli elektriker, men sen när man kommit dit så visar det sig att det är svårare än vad man trodde. Då backar man och så provar man svarvare istället (mmm) och så vidare. Och då... åren går! Så det är lite bekymmersamt.

K: Men å andra sidan... man ska inte göra en höna av en fjäder! Vi kanske tar i lite för mycket tycker jag. Jag tycker att det kommer att lösa sig ändå, man kommer upp till...

Jag kom på tisdagen och arbetade på onsdagen, så jag har inget att klaga på, nä. (FG2)

I flera intervjuer präglades den viktiga aspekten av möten med de myndigheter som på olika sätt ska garantera stöd vid integration på arbetsmarknaden för alla, alltså inte bara migranter. Arbetsförmedlingen står i särklass vad gäller oförmåga att bidra till integration, men det är inte existensen av myndigheten utan vad de gör, och inte gör, som utgör problemet. För många av dem som kom i slutet av 1980-talet och inledningen av 1990-talet så framhölls möjligheterna till praktik och att dessa under första halvan av 1990-talet, under krisen, avvecklades. Praktikerna fram tills dess fungerade, men inte senare och inte idag (FG3). 90 procent av de irakier man känner som kom under första delen av 1990-talet är fortfarande utan jobb uttryckte man i en fokusgrupp (FG2). Oviljan, eller oförmågan, att möta människor, att ge stöd och service, hos myndigheterna är frustrerande för många. Speciellt för dem som inte har barn som kan hjälpa dem att orientera sig eller förklara när något behövs. Kontrollen

har blivit huvuduppdraget. Detta är inget nytt utan redan i en studie kring samverkan mellan myndigheter i en skånsk kommun för återinträde på arbetsmarknaden för de frånvarande under längre tid från förvärvslivet visade på tidiga drag av misstänksamhet mot utsatta människors position, fuskjakt och meningslösa insatser. Däremot inte i bristande välmening, det var bara så att uppdragen ändrats och förutsättningarna såg dramatiskt annorlunda ut.²⁰ Detta har inte blivit bättre genom ökad kontroll och åtstramning i socialförsäkringsystemen och i servicen från myndigheter, utan tvärtom. Myndigheter, inte minst i Sverige, är mycket effektiva verksamheter. Självklart är de ruggigt effektiva även i att kontrollera människor om det blir en överordnad arbetsuppgift. Tre spiraler åskådliggör det som upplevts av dem vi träffat. De är tydliga moment 22 och ofta förknippade med bristande kommunikation mellan olika aktörer som inte har och inte heller skaffar sig helhetsbilden. Mitt i smeten sitter enskilda personer. Återigen, vi talar inte om offer, få ser sig som offer, utan mer som hindrade i att lyckas.

En del upplever diskriminering, men vi ser att människor ofta framhåller den mest gynnsamma tolkningen som sann. Vi har fokuserat på berättelser från människor och vi ifrågasätter inte upplevelser av diskriminering, men att däriifrån gå till att säga att vi ser strukturer som systematiskt diskriminerar är svårt. Även människor som bott hela sina liv i Sverige, men sett ur pensionsperspektiv inte samlat så stor pensionsrätt eller kunskap om systemen sitter ofta i samma båt.²¹ Däremot påkallar det insatser för att undersöka det. Det påkallar också vikten av att få de processer och mekanismer som leder till upplevelser av diskriminering att bidra till jämlikare utfall oavsett startpunkt. Det bör givetvis vara helt centralt i myndigheters och andras informations-, stöd- och serviceinsatser för en adekvat ålderdomsförsörjning.

Degradering

Den första spiralen präglas av kompetensmässig degradering. Många av dem vi mött har professionella bakgrunder. Inte alla, men många. För en man som är utbildad apotekare, har någon översättning av denna kompetens inte kunnat göras. Mannen själv uppfattar det som svårt med språket och är orolig för om han skulle kunna utföra sitt jobb även om de latinska benämningarna är desamma. Han är fortfarande arbetslös. Detsamma gäller en laboratorieassistent. Oron finns där för att inte göra rätt.

Jag själv var laboratorieassistent i mitt hemland. Jag hade inga papper när jag kom hit, det var krigstid och jag ville ha arbete inom sjukhus. Att analy-

²⁰ Harrysson, Lars, "Betraktelser av arbete och arbetsmarknad. En kartläggning av hur långtidssjukskrivna, långtidsarbetslösa och mottagare av socialbidrag i Vellinge kommun uppfattar sina resurser i förhållande till arbetsmarknad och självförsörjning", i *Meddelanden från Socialhögskolan*, Lunds universitet 1998:2.

²¹ Erika Werners avhandling från 2012 innehåller flera bra exempel.

sera blod och urin och så vidare. Men... första problemet var språket, det är inte lätt. Det är massor av latinska ord och det är på svenska och så blandas engelska, svenska och latin. Och jag försökte med det, men det gick inte för mig. Men jag kunde inte bara sitta hemma, jag ville vara i ett laboratorium och jobba... måste hitta någon annan. (FG3)

En kvinna är utbildad jurist, men fick beskedet att hon var tvungen att läsa hela juristprogrammet igen. Inte nog med att det är svårt att få en plats på en juristutbildning, utan vi i trodde i vår enfald att professionaliteten hos jurister ligger i förmågan att tolka lag, inte enkom i lagens innehåll i sig. Ingen verkar heller ha sagt till henne att hon skulle ha kunnat arbeta med juridiska frågor relaterade till hennes tidigare hemland, det vill säga uppfylla det kriterium som svenska jurister rimligen, med samma argument, inte kan uppfylla rörande andra länder. Idag söker hon arbeten som städerska (FG5). En person är frisör, men har inte råd att få den översatt till ett svenskt diplom som kostar 80000 kronor i samband med en två månader lång kurs i Stockholm (FG6). Ett annat exempel är en man som är journalist och kom till Sverige, men vars liv kantats av konflikter med myndigheter och språk (FG3). Att det faktiskt går att skapa förutsättningar för såväl validering som praktik under en övergångsprocess finns goda exempel på.²²

Degraderingsprocesser slutar sällan i moll, vi talar med och om överlevare, människor med kapacitet att göra saker även när det tar emot. En kvinna är utbildad sjuksköterska med lång erfarenhet. Hon fick praktikplats och visade att hon var duktig, men när det blev tal om anställning så var det inte tillräckligt utan hennes kompetens degraderades till en undersköterskas. Med denna har hon sedan lyckats via vikariat få en fast anställning (FG5). En äldre man berättade om sina erfarenheter som arbetare inom verkstadsindustrin och hur han i en lågkonjunktur förlorade jobbet. Han väntade på att återanställas, snacket gick om att det skulle bli så, men inget hände. Nu har han istället satsat på att utbilda sig till taxichaufför. Han uttrycker det som att man måste våga släppa taget:

A: Har du kastat in handduken?

B: Nej! Förra året (tog taxikort)! Jag jobbade innan på verkstadsföretaget och sen gick de i konkurs och de hjälpte mig många gånger. Min chef frågade mig vad jag ska göra. Ja jag ska jobba igen. Jag väntar på dem i tre år, och sen när jag söker så finns det inget jobb, så då tog jag taxilegitimation. Du ska inte stanna där – jag har jobbat som snickare och svarvare och fräsare och truckförare, ja man måste byta och ska inte gå och jobba där. (FG3)

²² Ett exempel är en utvärdering gjord av Per Andersson, Andreas Fejes och Åsa Hult, *Validering av yrkeskompetens – en studie av verksamheten in Nätverk Sörmland*, Institutionen för Beteendevetenskap, Linköpings universitet, 2002. Se speciellt sidorna 28 och följande.

Invalidisering

Den andra spiralen utgörs av en form av invalidisering. I en fokusgrupp användes funktionshindrade som exempel för att beskriva hur de uppfattat att de behandlats i samband med att de arbetat för att få fotfäste på arbetsmarknaden.

Vi är på praktik och vi jobbar så hårt vi kan för att visa att vi är lika duktiga och bra som de som arbetar där, men sen när praktikmånaderna är över så blir det ett 'tyvärr så kan vi inte anställa'. Jag jobbar lika bra som de anställda på stället, men det hjälper inte. Ibland känner vi oss som handikappade – det är samma sak. Arbetsgivarna får lite pengar för att handikappade ska kunna jobba, de gör samma sak med oss. Betalar för att vi ska kunna arbeta. (FG6)

Första generationen migranter är speciellt utsatt.²³ En yngre man berättade om sin far och den utsatthet och det stigma som frodas i att inte vara behövd, eller som en integrationsföretagare uttryckte "allt handlar ju om utbud och efterfrågan", vi återkommer till det senare i nästa avsnitt om arrogans och ignorans.

Min far, vad är han. 62. Han har väl haft... många praktikplatser och inte så mycket jobb, men det leder inte till en bra pension det gör det inte. Och sen blir man till den där bidragssökande gruppen... och det tär ju på en socialt. Det gör det på min pappa. Han vill jobba, men det finns ju inte. (FG3)

Men något händer kanske. De utanför blir plötsligt resurser, eller, reservarmén kan komma till nytta.

Det jag menar, att ta nytta av den resursen som finns. Det har man börjat med de senaste åren. Den gruppen som vi möter här, de har kommit innan man började 'damma av'. När 40-talisterna började gå i pension då kom man på att 'aha' nu måste vi ersätta den kullen. 70-talisterna födde ju inte lika mycket barn, så det blev en svacka där (nä) så då har man börjat kolla där var vi kan hitta människor – damma av! (FG3)

Så här långt är det med hoppfullheten som riktmärke, med förvisningen om att saker nog ändå löser sig. Många vittnar om denna inställning, helt avgörande för att se mening i livet, med varandet, med människovärdet.

²³ I en mycket intressant text har Lars B Ohlsson beskrivit andra generationens ungdomars situation i Malmö. Den är inte heller helt självklart enkel. "Invandrade ungdomars vardagsliv – myter och strategier", i Svensson Kerstin, (red) *Normer och normalitet i socialt arbete*, 2007, Lund: Studentlitteratur.

Inläsning

Inläsning, den tredje spiralen, är en stor utmaning. Det är inte bara för migranter, utan väl så för alla som hamnar i denna karusell av meningslöshet i ständig omstart. Det är inget nytt. FAS 3, och liknande uppfostringsprogram, som arbetsmarknadsåtgärd har diskuterats i många forum och med mycket liknande slutsatser.²⁴ För att tro på FAS 3 som insats krävs att man inte tror på människor som kapabla, det vill säga väl i linje med en dubbelmoralistisk inställning kring ett ökat egenansvar och den stå ditt kast politik, som präglade det svenska välfärdsprojektet i många avseenden under ett antal år. Den ekonomiska ojämlikheten breder ut sig. Det berör inte bara migranter i utsatta positioner, det påverkar oss alla.²⁵

Vi är i Fas 3 eller arbetslös. /.../ Från 8-5. Nio timmar, som vi måste vara här. Vi sitter vid datorn och gör lite grejer, åtta timmar och en timmes lunch. Så vad ska jag göra? Ibland blir man... man får ont i kroppen, vi går till sjukvård och friskvård hit och dit. Vi promenerar. Vi vill göra någonting, men inte DOM som hjälper oss. AF (Arbetsförmedlingen). Utan bara att 'ni ska stanna här i nio timmar'. Om det finns jobb och man kan jobba, då känns det annorlunda, då går tiden fort, man känner inte av tiden. Men gå här, sitta vid datorn och söka jobb på datorn. Åtta timmar. Det är inte bra för kroppen, det är inte bra för... allt! Man mår psykiskt dåligt. Men Arbetsförmedlingen tänker så. De har sagt till oss att vi inte hittar jobb, det finns inte jobb i stan eller i landet. Det är inte mitt fel. Eller allas fel. Det är också deras fel. Det finns inte jobb för någon. Det är inte bara jag. (FG6)

T: Det betyder att man måste kämpa och...

F: Kämpa!? Ha! Jag har varit i Fas 1, Fas 2 och Fas 3. Fas 1, sex månaders praktik, Fas 2, ett års praktik, Fas 3, två års praktik, men jag är arbetslös nu sedan ett år och jag träffade min handläggare på AF igår och jag sa till honom att jag vill inte söka jobb mer, jag vill ingen praktik mer. Jag har haft praktik i två år, jag vill inte praktik mer. Finns det jobb, ge mig ett jobb, finns inte jobb vill jag inte ha praktik. Jag började söka jobb 2006 till 2014. Det är åtta år söka jobb, och bara praktik. Det är inte bara mitt fel! Om det är mitt fel, varför skickar ni mig till praktik?! (FG3)

²⁴ Några exempel från Riksrevisionen. RiR 2009:22 Jobb- och utvecklingsgarantin; RiR 2014:14 Etableringslotsar fungerar länken mellan individen och arbetsmarknaden?; RiR 2013:17 Ett steg in och en ny start. Hur fungerar subventionerade anställningar för anlända? RiR 2014:11 Att tillvarata och utveckla nyanländas kompetens - Rätt insats i rätt tid?

²⁵ Där finns flera böcker som på ett bra sätt lyfter detta faktum. Den senaste av kvalitet är Andrew Sayers *Why we can't afford the rich*, Policy Press 2015, men där finns fler som på ett tydligt sätt synliggör hur mekanismer inom ramen för skapandet av ekonomisk och därmed social ojämlikhet är till direkt skada för samhället i stort.

Arbetsförmedlingen kräver arbete, men man orkar inte mer FAS 3. De vill straffa oss för vi är arbetslös, det är inte vårt fel, det är systemets fel. (FG5)

Möten med myndigheter är inte friktionsfritt. Det som anses självklart för många, det vill säga att myndigheters uppdrag är att arbeta för medborgarna, är inte lika självklart för alla. Vi glömmer bort att inte på alla platser i världen går statens myndigheter att lita på. Förtroende byggs, måste skyddas och ibland återerövras. Pensionsmyndigheten vittnar om detta i sin årsberättelse från 2014, men oron för till exempel brist på försörjning när du blir äldre gör att barnen, och hot om att de kan omhändertas, bildar underlag för misstänksamhet. Den kanske inte är förtjänat, men det bidrar ändå till handlingar bland människor vars oro präglar deras liv, men inte fullt ut speglar deras förhållanden. En integrationsaktör formulerade det så här:

..Jag har försökt nu i två månader att komma i kontakt med en hög politiker inom social... nämnden och förvaltning här i stan för att belysa den här punkten. Att målgruppen ser på sociala myndigheter/socialtjänsten (som) att det är de som är intresserade av att splittra våra familjer. Det finns alltså en väldigt stor stämpel på sociala tjänster här i stan och här i landet.

Erika frågar: Var kommer det ifrån?

De har inte främjat sitt arbete, de vet inte hur de ska nå målgruppen och det är därför man måste vända sig till målgruppen och de som etablerat sig inom målgruppen och LYSSNA. /.../ Det är lite utanför ämnet här, men det är en procent som inte kan ta hand om sina barn och som socialtjänsten bestämmer att gå in och ta hand om barnen, det är inte hållbart, det är ingen hållbar miljö för den här familjen. Den procenten avskräcker 99 som socialtjänsten inte vill ta barnen från och då tänker de andra och då använder barnen det som tryck. De gör nästan vad som helst för föräldrarna. Pratar inte med någon och ingen tar hand om det. /.../ Eller socialtjänsten. Det är ju de som ska hjälpa till om man inte kan ta hand om sina barn. Istället läser man in dem och då brukar de spinna ut många gånger. Men det är ju fördomar! Jag ser det som fördomar att man ser det som att 'nej de vill inte lösa mina problem, de vill ta mina barn.' (FG3)

Det finns en intressant motbild. Den kan ganska väl förenas med en bild som Charles Tilly presenterade i en klassisk studie om beständig ojämlikhet där migranter via egna kanaler, en typ av integrationssystem, utvecklade egna branscher eller segment i branscher genom så kallad möjlighetsansamling.²⁶ Den typen av strukturer finns i Sverige också. Vi ska inte fördjupa oss i detta, men visa på hur kontaktsystem skapar möjligheter för folk att bryta negativa spiraler. Att det utvecklas interna kontaktytor inom grupper är rimligt och förenligt med hur majoritetssamhället fungerar. Kontakter är betydelsefulla för att

²⁶ Opportunity hoarding. Charles Tilly, *Durable inequality*, University of California Press 1999.

kunna etablera sig varthän det än sker. För dem som inte har kontakter uppfattas detta som orättvist, nära nog korrupt, men så länge det inte rör sig om skattefinansierad verksamhet är det svårt att tala om korruption. Det blir lite av en gråzon. Mycket talar för att myndigheters arbete med integration och information kan främjas genom kontaktbyggande i samverkan med andra. Vi ger nedan exempel på när myndighetsstöd ger upphov till frustration men också engagemang från den enskilde för att lyckas, hur företagare hjälper inom ramen för nätverk av familj och vänner, samt hur en ny marknad till synes ger andra möjligheter, eller kanske inte.

M: Om man ska summera allt det där du sa! Nej, jag kommer ihåg det att det var nån, samma sak (ohörbart) så sa jag till min socialsekreterare att jag vill gärna hitta en praktikplats på sjukhuset "jaja vi ska fixa det sa hon jajaja" "Nu har jag hittat ett bra ställe som du kan börjar praktisera på. Det var intressant för mig, jag visste inte var jag skulle vara nästan. Så jag gick dit och det var där borta på Väla, "framtiden" nåt ställe som samlar upp gamla grejer. En andrahandsaffär. Jaha..

Erika: det var inte riktigt sjukhus?!

M: Nej, och jag frågade vad ska jag göra där. Ja det var ju bara lyfta och bära grejer som gällde. Så jag lyfte hit och dit och så nästa gång så gick jag tillbaka till henne (socialsekreteraren) och hade skaffat en tolk för att jag ska kunna prata på allvar. Som jag har sagt till dig så vill jag ha en plats på sjukhus, det är där jag vill vara. Jag kan inte vara där som en bärare och lyfta gamla stolar. Vad ska hända sen när jag har varit där? 'ja men du ska bara vara där och praktisera' sa hon 'nej' sa jag absolut inte. Jag var riktigt bestämmd med det. Kan jag få prata med din chef? Jag kan inte svenska, men jag hade en tolk. Jag ville prata med hennes chef och ville att hon skulle hjälpa mig att hitta ett riktigt bra jobb. Jag hade bestämt mig. Jag måste hitta bättre vägar, jag hittade mina småvägar i samhället. Men som jag sa innan. Hur många finns det som kan göra så? Hur många? Det är inte så många! Det tror jag inte... Den här mannen (P nedan) har varit arbetslös innan du började. Han har börjat på sitt eget företag, det har han fixat och gjort själv.

Fyra fem år...

Erika: du har varit arbetslös..

P: fyra år! Alltså jag har gått i skolan, gått SFI och så och först så fanns det inga jobb, jag hade mycket extra övervikt då och det har jag gått ned. De sa till oss att du måste gå och jobba, det var inget jobb. De sa att du måste dela ut HD. (tidningsbud). Okej sa jag, om jag kan köra bil så gör jag det. Nej, du måste gå själv. Och jag sa att nej det kan jag inte, jag har ett skadat knä och kan inte gå. De sa nej, du vill inte jobba! JO!! jag vill jobba sa jag. Hon sa till mig att du måste ha praktik i sex månader, nej en månad sa jag om jag kan så lämnar du det till mig, fast jobb jag ska jobba, annars jag tackar nej. Jag fick tidningen på morgonen och vi lämnade ut, det var med en kille, vi gick upp till sjunde våningen och sen gå ned. Det var mycket svårt, jag

kämpade en vecka. Sen gick jag till honom och jag har ont i knäet och jag kan inte. Då sa de att ”tyvärr så finns inget jobb”. Jag fick då en praktikplats på ett annat företag som lämnar mat till pizzerior och restauranger, sen efter praktiken fick jag jobb två timmar, sen deltid, sen fick jag fast jobb hos dem och sen har jag tagit över verksamheten. (FG3)

Med sonen till hjälp.

R: Nu idag om en vän ringer mig att de har en son eller kusin som undrar om de kan jobba hos min son. Jag ringer min son och frågar honom om det går då säger han att ’han behöver inte kontakta dig, han kan komma till mig direkt, om jag kan hjälpa så gör jag det direkt, och om jag inte kan göra det så ska jag ge honom information vad han ska ta vägen. Jag ska inte stänga dörren framför honom’. (FG2)

R: Jag har två döttrar de gifte sig från sitt hemland. Och båda två männen som gifte sig med sina döttrar, de jobbar hos min son! Ja. De kom direkt och började jobba nästa dag (ja och då kommer de ju in också...) Ja familjen hjälper varandra och spelar roll. (FG2)

Nya aktörer gör sig kända. Jobbmatchning är en lukrativ marknad.

S: Sedan privatiseringen har det varit lättare. Bemanningsföretagen har gjort en stor del alltså. De som har varit utanför arbetsmarknaden har via bemanningsföretagen kommit in. Så med rätt marknadsföring kan man till och med sälja skräp! Det är lite fult, men så är det faktiskt.

Integrationsföretagaren: Ja om det är efterfrågan

S: Ja efterfrågan finns, men vilka är det som får jobben? Jo de med kontakterna. Vilka är det som har kontakterna? Jo det är svenssons, inte nysvenskarna. Där ligger det! Arbetsmarknadspolitiska åtgärder ersätter inte kontakter! Jag har en granne som är rörmokare och de behöver extrahjälp ”ja hämta din son”. Så enkelt är det! Och de som lever utanför, de får inte den möjligheten. Så kontakter och marknadsföring, de är två saker som man egentligen... och det är ju så, med rätt marknadsföring kan man tom sälja skräp. Tyvärr. Men så är det. (FG3)

Följande uttryck vill vi bära med oss. Det är inget citat utan summan av flera olika berättelser med samma grundläggande budskap. Det går på sätt och vis att jämföra med den från genusdiskussionen på arbetsmarknaden ofta lyfta förutsättningen för kvinnor att göra karriär, nämligen att hela tiden vara bättre än män. Det räcker inte att vara lika duktig.

Vi kommer från olika länder, vi är inte en och samma, vi har olika erfarenheter.

**Vi jobbar lika bra, men vi får ingen fast anställning, utan bara ursäkter.
Vi måste vara lite bättre än andra för att ha en chans.
Vi stöttar varandra.**

Syntesen och alternativen

Det finns ett drag av att döma sig själv, men också ett drag av att sluta sig. Vi slår oss samman för att reda i problem. Vi gillar att leka med lika barn, för att lyfta fram en klyscha, det är enklare, men det blir också väldigt fel när vi grovt generaliserar människor in i grupper och kategorier utan att se olikheter och bristande relationella band. Det framställs ofta som ett problem att människor som talar samma språk (utöver svenska) bosätter sig på samma plats. Det motverkar integrationen, ja egentligen assimileringen. Även de vi träffat talar om de problem som många har att lära sig svenska och att det ställer till problem på flera plan, inte minst vad gäller att förstå information om pension. Men att människor har relationer är rätt bra, och mycket bättre än som en vi talade med lyfte fram, att inte känna någon i en trappuppgång. Det finns lite som talar för att brister i det svenska språket också ska betyda att man ska må dåligt och inte ha något socialt umgänge. Den gemensamma erfarenheten av att vara migrant innebär egentligen inte mycket mer än just det. I övrigt tillskrivs kategorin migranter gemensamma drag vilka har sin förankring någon annanstans, inte sällan i mytbildning om vi ska återkoppla till Elias och Scotson från tidigare.

Lite statistik från Helsingborg kan i figur 1 illustrera migration som just migration, men avgränsat till det som sker med utlandet, inte till andra delar av Sverige. Det finns bra statistik på det senare också. Det som är slående är att inflyttningen till många områden i Helsingborg är ganska stor, men att det förmodligen inte alltid rör sig om människor med risk för låga pensioner som flyttar in till Norr, Hittarp, Mariastaden och Rydebäck. Boendeformerna där talar inte för det, men å andra sidan har vi inte tittat på frågan. Emigrationen är dessutom stor från dessa områden och vi kan intresserat fråga oss vilka former dessa utflyttandes försörjning kan tänkas ta sig. I de områden där genomsnittsinkomsten är låg, arbetslösheten är hög och utbildningsnivån relativt låg, det vill säga i Drottninghög, Närlunda och Planteringen samt på Söder, är två av områdena väl balanserade, medan inflyttningen till två är mycket stark, men det är den också till Hittarp och till Norr. Vad vi vill visa är att detta är migrationsströmmar som för att förstås måste ges mer kött på benen. Vi kan helt enkelt inte tala om invandring som problemet, utan måste tala om andra sociala betingelser. Om vi accepterar att de som flyttar in på Söder är ekonomiskt fattigare än de som flyttar till Hittarp så säger det å ena sidan att billigt boende är lättare att hitta på söder, men också att till följd av det så blir stadsdelen försörjningsmässigt känsligare. Om flyktningmigration sammanfaller med detta så är det en förstärkande faktor i ett mönster av ekonomisk utsatthet. Det är möjligt att det blir mer koncentrerad fattigdom här, samt att risken för grupper

med begränsade resurser också hamnar i en underordnad ställning i en mängd andra sammanhang i Helsingborg, till exempel skolval, sjukvård med mera.

Med nya studentboende under byggande kommer antalet invånare med begränsad inkomst att öka ytterligare på Söder. Trots det omgärdas inte studenter av myter om bristande initiativförmåga eller ovilja till att göra rätt för sig, en situation som flera av dem vi träffat tvingas förhålla sig till utan egentlig grund. Uppfattningar om brist på vilja och ambition som förklaring faller obehagligt på individnivå. Även bland dem vi mött handlar berättelser om fusk, lögn och andra negativa attribut om andra, dem man hört om. Utpekandet av enskilda fuskare är populärt och en del myndigheter har uppdrag att förhindra och utreda och är ganska stolta över sitt jobb, inte bara i Sverige, men den riktiga fajten gäller mycket tuffare motstånd nämligen utanförskapande processer som vidmakthåller ett Vi & Dom och möjliggör urskiljning, samt och skud- och skambeläggning av enskilda och grupper av människor. När de rotar sig ideologiskt och förstärks via politik om att migranter är såväl orsak som konsekvens till denna process, då lurar rasismen runt hörnet. För det krävs ingen vetenskap, bara ignorandet av den.

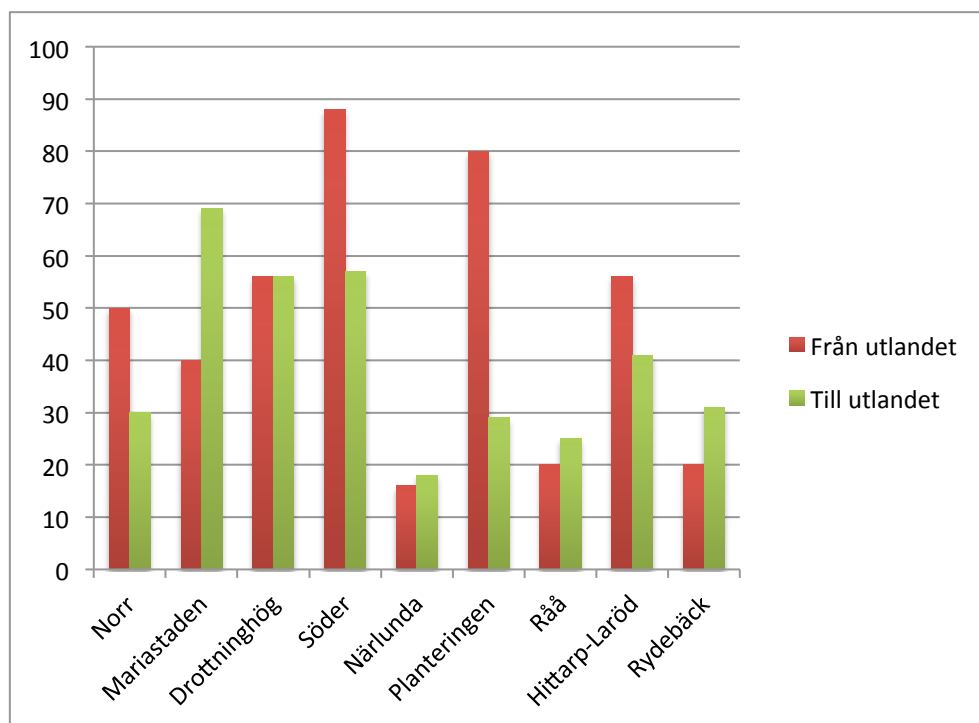


Diagram 1: Migration vissa stadsdelar i Helsingborg 2011 till och från utlandet. (Antal personer)

Nu är Söder lite speciellt i vår undersökning eftersom det gemensamma informationskontoret för Pensionsmyndigheten, Försäkringskassan och Skatteverket ligger här. Närheten till information om pensioner är alltså uppenbar. Vi är tveksamma till om det var skälet till lokaliseringen av kontoret, men det är i vilket fall ingen nackdel. För de på Norr eller i Rydebäck är det klart längre till det fysiska kontoret. Mycket talar för att de med sämre social förankring (till

exempel jobb och utbildning), det visar om inte annat vår (se citat av IP1 på sid 44) undersökning, söker och behöver mer praktisk hjälp för att förstå hur pensionssystemen fungerar än de som känner sig hemma med att använda internet-funktioner. Att de sedan uppfattar att de inte får denna service återkommer vi till i ett senare avsnitt.

Det vi ser utifrån vårt avsnitt om två processer är att det vi bör tala om är det utanförskap som präglas via degradering, invalidisering och inlåsning å ena sidan, samt positiva strategier som kan förstärkas utan rädsla för att det kommer att påverka det som är. Utanförskapet riskerar att skapa alienation som Robert Putnam bland annat pekar på i en bok om den amerikanska drömmen i kris, men där ojämlikhet utgör det huvudsakliga dilemmat. Det är däremot inte självklart så att just Putnams fokus på att skapa möjligheter genom till exempel bättre skola, bättre service till familjer, bättre föräldraförsäkring utgör lösningen. Den ensidiga blicken mot möjligheter är förmodligen inte tillräckligt. Samhället kräver reglering som gynnar alla. Politik har betydelse. Det hävdar många, och det är inte utvecklingsfientligt, det är bara ett annat sätt att se på det. Anthony Atkinson, Thomas Piketty och många andra framhåller betydelsen av att se på frågan bredare och med fler tänkbara angreppssätt.²⁷ Alienation är inte att leka med, politik kan göra något åt det. Därför är det tveksamt när man bygger in starka drag av upprätthållande av skillnader, till och med förstärkande, i sociala skyddsnet, med spekulativa inslag, till exempel i pensionssystem, samtidigt som man drar undan exempelvis utbildningsmöjligheter genom att försämra studiefinansieringssystem.

Tillsammans med boendet utgör just studier den största källan till skuldsättning genom studielån. Tidigare har dessa kunnat skrivas av, men framöver så ska de slutbetalas även efter pensionering har det föreslagits. Det betyder att för kommande generationer av pensionärer så måste det utrymmet skapas antingen genom budgetdisciplin eller genom att inte ta några studielån, vilket för många förmodligen innebär att inte studera vidare. Detsamma gäller med stor säkerhet för många vars lån på bostaden inte kan betalas av före pensionen, eller som i tidigare generationer via inflation. För de i hyresrätter är risken att regleringar som finns för att blockera snabba hyresökningar till följd av exempelvis fastighetsspekulation tas bort och gör vissa områden omöjliga för mindre bemedlade att bo i.

Med stora risker involverade till följd av privatiseringen av risker i allmänhet blir vi rädda om det vi har, det som är. Vi blir konservativare. Risken för att vi blir mer misstänksamma mot de "andra" är också uppenbar när klyftor ökar. Det är kanske förstaeligt för den som närmar sig pensionsåldern att bli lite försiktigare, ur pensionssparandesynvinkel är det till och med vist, men på vägen dit måste onekligen ges utrymmen för alla att lyckas på ett eller annat sätt, att

²⁷ Läs den alldeles utmärkta recensionen i The New Yorker 16 mars 2015. <http://www.newyorker.com/magazine/2015/03/16/richer-and-poorer>

lyckas med intjänandet av de pensionsrätter som ska försäkra om en adekvat försörjning på ålderdomen.

Bland dem vi träffat har rätt många förslag presenterats som skulle göra livet lättare. Det handlar både om att begripa intjänandets villkor och om att göra något åt utanförskapet.

Genom projektet har vi mött mycket kapabla människor, flera har ni som läser rapporten fått möta likaså, men samtidigt så har de allra flesta vi träffat också varit lite kantstötta, några rejält, från sina möten med den utmaning som att bli del av det svenska samhället innebär. Hos vissa utvecklas det till uppgivenhet, hos andra till envishet, hos ytterligare andra till drömmar om något annat. Några vänder sin frustration mot samhällets funktioner och det de ser som brister i deras förmåga att ge nödvändigt stöd att leva upp till de förväntningar och krav som ställs på enskilda att lyckas, att bli självständiga. Ett mål som utan tvekan alla de vi mött delar med det mer övergripande målet i samhället. De vi mött är kunniga, mycket kunniga, men saknar ibland begreppsapparaten som gör skillnad. Tydligt är att kunskap i allmänhet finns i privatekonomiska frågor, men inte kring pension.

Skarpa lösningar i mötet mellan intjänande och innanförskap är:

- Konkret jobbmatchning, kompetensutveckling och bemanningsstöd!
- Praktik där man möter verkliga jobb och kan bygga kontaktnät!
- Gärna låtsasjobb, men meningsfulla sådana och med gruppering efter behov av stöd för ökad självständighet och integration, inte utifrån kategoriseringar som befäster utanförskap!
- Stötta initiativ som bidrar till ökad självkänsla och företagarerfarenheter, t.ex. småhandlarmarknader, så att man kan skapa sin egen arbetsmarknad!
- Stötta människor i att våga släppa taget och prova nytt!
- Gärna krav, men inte utan förpliktelser som är möjliga att leva upp till från alla parter, och, med andra ord, ansvar och tillräckliga resurser ska kopplas till den med förmåga att göra något åt saken. Ingen ska behöva sitta med "Svarte Petter"!
- Information ska inte få människor att känna sig dumma och kanske tappa ansiktet!
- Bidra till kunskap om att planering krävs för genomtänkt handling!

- Se till att information utvecklar kunskap och förmåga till handling!
- Skapa intresse för mer kunskap!
- Gör myndigheter lika intresserade av kunden som säljande organisationer är, samt, i säljande organisationer, vinn förtroende i handling så att misstänksamhet som konsekvens av säljintresse minimeras!
- Språk är betydelsefullt. För migranter kan frågan om pension och andra komplicerade ting lyftas redan i Svenska för Invandrare (SfI)!
- Människor tänker försörjning, inte försäkring, så bidra till att skapa förståelse för att försäkring är ett sätt att bygga försörjning och att det kan ske på olika sätt!
- Möt människor där de befinner sig! Det är ingen annans jobb!

Arrogans och ignorans

Mellan bristande insikt och ovillighet

I detta avsnitt ska vi utsätta oss för en rejäl kritisk granskning. Vi ska reflektera över hur det kan komma sig att vi trots all information, all inneboende kunskap, alla tekniska hjälpmedel, verkar ha svårt att nå förmåga att agera informerat i pensionsfrågor. Det gäller såväl enskildas, kommande pensionärers, agerande på pensionsfältet som verksamma aktörer på samma fält. Följande områden kommer att diskuteras: Om arrogans som låsning för ökad förståelse för de behov som finns. Om ignorans som hinder för att kunna ta det ansvar att nå den förståelse som krävs. Om information som brus och kunskap som något möjliggörande; om lärande som hopp för framtiden.²⁸ För att förmågan att tänka pension ska kunna bli en naturlig del av våra liv krävs större begriplighet. Införlivandet sker genom lärande.

Men först en liten inramning. Vårt projekt har fokus på migranter och möten med pensionsfrågan. Många av de vi träffat är väl införstådda med sin situation och hur de kan se framtiden an; det blir tufft. De är kunniga men saknar begreppsapparat (se t.ex. FG2). Det är lätt att sluta sig till att de kan mindre om pensionssystemet, eller om pensionering, om sparande, än vad de som bott längre tid i Sverige kan. Det tas upp av flera att "svenskar förstår" (t.ex. FG5), men, bortsett från språket, så tyder till exempel Erika Werners forskning på att svårigheterna är mer allmänna än så. De vi träffat har stora förväntningar på andras, de som talar svenska som modersmål, förmåga att ta till sig information, vilket delvis tas till intäkt för att statusen som migrant är ett speciellt graverande skäl till att inte förstå. Vi bortser inte från att så kan vara fallet, men ser gärna att vi funderar lite över vad det är för krafter som är i rörelse.

I den ovan refererade rapporten från Lärandeprojektet 2010 diskuterades begreppet *takt* med hjälp av Lars Lövlie för att försöka fånga det som sker i mellanrummet mellan teori - praktik, bindestrecket kan man säga. Dilemmat liknar det att fånga mellanrummet mellan informatören och den informerade.

"Takt spelar med sordin och fångas blott i en rörelse, en blick eller en kommentar. Takt utövar inte kontroll, den sätter snarare gränser för egna än för andras handlingar. Den är ingen teknik eller strategi, inte heller är takt något man konkurrerar om - det vore paradoxalt att tävla om vem som är mest taktfull." Takt fångas inte med regler och kan inte instrueras, det är inte en egenskap utan snarare "ett socialt sätt eller modus, som ingår i en human och demokratisk livsform."²⁹

²⁸ Om detta skriver Lars Harrysson och Anna-Lena Strid (2011) i *Rapport från Lärandeprojektet - Att veta är bra, att lära nytt ger hopp om bättring*, Lund.

²⁹ Ibid sid 14

Pensionsarenan ställer krav på ett visst socialt sätt, en förmåga att ställa (rätt) frågor och att tolka svar som ges på dem. Frågor ställs även utan att den sker till en person, utan de kan likaväl ställas till en författares text, till en webbsidas designer, oss själva i reflektion och andra sätt vi kommunicerar på. Det gäller att kunna greppa aspekter av ett sammanhang och att i samspel visa tecken på att man förstår. I pensionssystemet kan det till exempel vara att ansöka om pension när tiden är inne, vilket ju inte är en självklarhet i ett annars så automatiserat samhälle. Det är att visa tecken på att jag förstått vad som gäller.

Tanken här är inte att gå djupt in i filosofiska utläggningar, men vi ska ändå möta Ludwig Wittgensteins funderingar kring detta för att illustrera hur krångligt samspel kan vara.

Vad är det som saknas hos den som inte förstår frågan åt vilket håll bokstaven F är vänd, där han exempelvis ska måla en näsa? Eller hos den som inte tycker att ett ord förlorar någonting när det upprepas flera gånger, nämligen sin innebörd; och att det då bara blir ett ljud?

Vi säger: ”Först fanns något där som en föreställning.”

Är det detta att han inte kan uppskatta eller bedöma en sats på samma sätt som en förstående; att satsen för honom inte är levande (med allt vad det innebär); att ordet inte har aromen av sin betydelse? Att han alltså i många fall förhåller sig annorlunda till ett ord än vi? – Det skulle kunna vara på det sättet?

Men om jag hör en melodi med förståelse, är det då inte något särskilt som händer inom mig – något som inte händer när jag hör den utan förståelse? Och vad? – Det kommer inget svar; eller det som faller mig in är intetsälgande. Jag kan möjligen säga: ”Nu har jag förstått den”, och kanske tala om den, spela den, jämföra den med andra, osv. Tecken på förståelse kan åtfölja hörandet.

Det är fel att kalla förståelsen ett förlopp som åtföljer hörandet. (Man skulle ju inte heller kunna säga att dess yttring, det uttrycksfulla spelsättet, är något som åtföljer hörandet.)

Hur kan man då förklara vad ”uttrycksfullt spelsätt” är? Förvisso inte genom något som åtföljer spelsättet. – Vad är det då som fordras? En kultur, skulle man kunna säga. – Den som är uppvuxen i en bestämd kultur – och sedan reagerar så och så på musik, honom kan man få att förstå användningen av orden ”uttrycksfullt spelsätt”. (1)

Att se aspekter, förstå musik, poesi, måleri och humor är reaktioner som tillhör och bara kan leva inom en kultur, en livsform: (2)

Hur är det då, när människor inte har samma sinne för humor? De reagerar inte rätt på varandra. Det är som om det bland vissa människor var brukligt att kasta boll till en annan, som ska fånga upp den och kasta den tillbaka; men som om vissa människor inte kastade den tillbaka, utan stoppade den i fickan. (3)³⁰

Altruism, demokrati, jämlikhet, rättvisa och solidaritet är svensk socialpolitisk poesi i vars samspel medborgare och system utgör en livsform till vilken det är svårt att tillägna sig tillträde utifrån. Det blir tydligt när vi möter människor vars förståelse av dessa begrepp hämtas i livserfarenheter vunna på annan plats, i annan tid. Införlivande tar helt säkert tid, och är kanske till och med ogörligt. Det kräver intresse, insats och givetvis öppenhet från alla parter. Det kräver rimligen att livsformen ändras, att ny poesi skrivs kring hur vårt konkret praktiska samspel människor emellan ska fungera för att möjliggöra förnyat och beständigt liv åt basen av altruism, demokrati, jämlikhet, rättvisa och solidaritet.

Ett intressant fenomen i Sverige och svensk välfärd, inte minst i anslutning till pensionssystemet, är att vi tycks befinna oss i ett vakuum där ingen riktigt förstår, där ingen begriper samspelet, där livsformens grundläggande värden står under så kraftig förändring att inte ens de som rimligen borde ha förmåga att tolka samspelet klarar av det. Det bör därför inte vara så svårt att förstå varför få begriper pensionssystemet, inte heller att det är svårt att under rådande omständigheter förvänta sig att någon förstår den information som så välvilligt lämnas. Däremot är det möjligt att just pensionssystemets krav på egen insats, på egen uppoffring, faktiskt förstås väl av dem med migranterfarenheter som genom många gånger stora uppoffringar i livet provat förändring utan skyddsnet. Det gör tyvärr inte att ålderdomsförsörjningssituationen på sikt förbättras då intjänandet av pensionsrättigheter är så uppenbart kopplat till år på arbetsmarknaden och tillträdet till arbetsmarknaden har visat sig problematiskt, till och med kunna speglas i ett utanförskap. I en workshop med aktörer uttrycker en anställd vid Budget- och skuldrådgivningen det som:

Alltså jag har jobbat på Försörjningsstöd. Där har man sett allt. Folk kan komma till receptionen "här är jag, hitta bostad till mig!" nu ska ni fixa det. Jag har ju barn. Och då är det precis som om de flyttar över ansvaret till myndigheten. Att jag har barn och det ska lösas. Ja, men du visste när du kom hit och du visste inte vart du kommer. Vad var din planering och tanke när du kom hit? Och då blir det direkt... (ohörbart) för de tänker att liksom vi kommer, de ska ta hand om oss och fixa det, men så

³⁰ Citaten är hämtade ur Ray Monk (1990/1992), *Ludwig Wittgenstein. Geniets plikt*, Göteborg: Daidalos. Sid 460-61; (1) ur Wittgensteins "Remarks on the Philosophy of Psychology, II" s. 464-68. (2) Ray Monk. (3) ur Wittgensteins "Särskilda anmärkningar" s. 95.

är det ju inte! Och då blir det direkt ju... man förstår inte varandra. Direkt från början. (WS 1 BoS)

Om arrogans som låsning för ökad förståelse för de behov som finns

Har du känt frustration över när du för fjärde femte gången berättar om hur något ska göras, men att det ändå utförs på fel sätt? Det är nära till hands att dra slutsatsen att den som tar emot informationen är dum i huvudet (eller ignorant, vilket diskuteras under nästa rubrik). Det behöver inte handla om något så livsavgörande som pensioner, utan kan likaväl vara något så trivialt som att förklara reglerna i ett spel eller reglerna i tvättstugan. Är detta arrogans? Nej, inte utan vidare. Att vi överhuvudtaget engagerar oss i att försöka påverka en annan persons uppfattning om ett visst skeende eller företeelse visar på att vi inte är arroganta i den meningen att vi bortser från någon annans behov. Vi talar inte om, utan vi talar åtminstone till någon. Däremot är det i vissa fall en yttring av kulturell arrogans, det vill säga en brist på förmåga till förståelse för att den tolkningsram som råder, inte fullt ut är bekant för alla som ingår i sammanhanget. Jämför med citatet från Wittgenstein ovan, där samspelet helt enkelt inte länkar i riktigt. Att vara i takt är inte lätt om du inte kan ta del av ackompanjemanget, för att anknyta till taktbegreppet i Lövlies spår.

Ett utdrag ur en av projektets workshopar är en belysande illustration på dilemmat. De deltagande aktörerna hade precis läst en fallbeskrivning (se bilaga 1) byggd på intervjuer vi gjort med migranter.

IH: Det jag ser är liksom... förvirrad och förtvivlad människa.

SV: Utanför. Hon kommer inte riktigt in. Nej

PM: Som nog också har, upplever jag, har så pass bra utbildning, så pass medvetenhet och känsla för formaliteter. Så hon uppfattar det där. Det kan ju vara olika det där. Är man helt fullständigt vilsen så kan man kanske ha lättare att... nä det hinns inte, det går inte. Men den här personen är ju ändå så pass medveten, så att det blir en belastning för henne med det här utanförskapet, att hon upplever det väldigt starkt, för att hon är så nära, men ändå inte riktigt.

SV: Nej, hon hittar inga vägar in nej.

PM: Nej, precis för samtidigt som hon kanske egentligen har förmåga att tillgodogöra sig om bara hade fått en rimlig chans att få någon typ av helhetskänsla, och det knyter ju an lite till det du var inne på. Det där att man redan från början så blir det ett utanförskap som gör att hennes kompetens och självkänsla urholkas lite grann. Eftersom man redan från början värderar ned den kompetensen och erfarenheten hon kommer in med och ger henne begränsade möjligheter att vidareutveckla den är för hon hamnar i en professionell miljö som kanske är mindre kvalificerad än hon egentligen hade haft kapacitet för. Och då blir det ju ett ekorrhjul.

BoS: Alltså man kan ju se i många sammanhang att byråkrati, den stör! Det är så svårt att bryta igenom. Det tycker jag att jag ser dagligen.

IH: Om man säger utanförskap, då måste man relatera det till något som man kan kalla innanförskap, och tittar man på den här andra personen så känner ju inte den personen heller någon innanförskap, för hon missförstår t.ex. pensionssparandet.

SV: Ja, så är det... men jag tänker på just det här det kommer varje år information om pension. Det har jag också ett utanförskap gentemot (skratt!) och just det där när de olika försäkringsbolagen bjuder över varandra - "ska du inte flytta över din pension och ska du inte göra det..." och man kan inte se de här konsekvenserna. Ibland kan de ju utlösa beskattningar som jag tänker på då som jurist, men alltså... för en vanlig som inte kan juridik va? Då går man ju på det här som normal innanför i Sverige också va? Man blir ju lurad hela tiden att göra någonting som man inte förstår, i all välmening.

BoS: Ja... tycker du det...? utan det handlar väl om...

SV: Nej... ja...

BoS: ... att de vill tjäna pengar? är det ju ytterst.

SV: Jo det kan man ju säga... men i förhållande till utanförskapet så kan jag känna mig lika utanför när man pratar med något försäkringsbolag som vill att man ska flytta; - ja, men vad innebär det?, man förstår ju inte. Jag förstår hennes frustration. Har hon det så överallt, att man inte liksom... man tolkar inte signalerna och når inte fram...

IH: Sen den här kommentaren från myndigheterna att; - ja men du får titta på det orange kuvert!

SV: Men det tror inte jag att man säger... det säger man inte på skatteupplysningen. Man tar emot dem och man pratar om pensioner.

IH: Ja, men vi tittar inte på hur myndigheten jobbar, utan hur den beskrivs här.

PM: Ja precis. För det är helt ointressant hur vi egentligen jobbar om det är så hon upplever det. Precis. /.../

B: Ja, alla har vi ju ansvar ju, så mycket man kan. Att ta hand om de delar man kan behandla och en sån här person är det ju jätteviktigt att... Var hämtar man informationen? Uppenbarligen har hon ju inte fått... men en bank kan ju faktiskt hjälpa henne. Men det är inte alltid att man är medveten om det, hur får man veta det? Man får ju hoppas att den rådgivaren man har, eller ber att hjälpa, att den personen kan göra rätt mycket för informationen. Att... berätta varifrån man får sina pensionsdelar och vad man kan göra. Om det är några val man kanske behöver ta. Att titta på det på tjänstepensionsidan, ta del av det. Hon säger att hon inte har råd att bli sjuk, ja hon kanske ska ha en extra försäkring då eller nånting?

IH: Men är det meningen i ett välfärdssamhälle att man ska ha en extra försäkring?

B: Nej det ska ju inte behövas. /.../

IH: Då skapar vi ju ett klassamhälle. Ska man gå in med privata försäkringar då är vi inne på ett klassamhälle som ingen av oss skulle ha rösta för. (nej) Att gå ut och rekommendera det, jag vet inte om det är ansvarsfullt. (WS1)

Den sociala arrogansens urkraft hämtas i klass- och statuskillnader där en grupp med goda förutsättningar översätter sin situation till en grupp med sämre utan att reflektera över skillnaden. Vid goda ekonomiska förutsättningar är det till exempel lätt att tala om att handla på stormarknader och att köpa storpack för att minska kostnaderna, men glömma att för fattiga hushåll tillåter inte kassan stora inköp och brist på bil att stormarknader besöks.³¹ För ensamhushåll är dessutom inköp av storpack tveksamt.

Få talar med ekonomiskt utsatta. I pensionshänseende är de som inte har råd helt ointressanta för många aktörer. Det måste finnas något som kan "förvaltas" för att det ska bli intressant. Fattiga oberoende av ursprung befinner sig i denna situation. För de aktörer vi mött är det uppenbart att de inte direkt möter marginaliserade grupper och diskuterar pension. En av fallbeskrivningarna (se bilaga 2) leder till följande diskussion i workshopen.

K: Det här är ju ett paradexempel på människor man aldrig stöter på! Alltså de nås ju aldrig av nånting. Alltså er från myndigheter, eller vi från den privata sidan. Jag kan inte tänka mig att jag någonsin har en sådan här person sittande i publiken. Alltså han har ju inget forum för det! (nej)

PM: Nej han har ju inget jobb.

K: Nej, alltså han... passerar ju... han lever ju ett parallellt liv. På caféer eller andra ställen...

PM: Ja det är ju om han går på FAS3 då eller nånting sånt (Erika: ja det gör han ju), då träffar jag ju honom på Etableringscenter eller något sånt.

K: Ja okej...

Erika: men i mångt och övrigt så är det ju ett parallellt liv!

K: Ja det är ju det.

PM: det är ju om hans fru liksom kan... Hon jobbade i vården eller? (ja) om hon jobbar i ett sjukhus i Sverige någonstans, så kanske hon kan komma hem med lite information och perspektiv på. Så det är ju hon som är länken ut i det svenska samhället. För honom. För han hänger ju säkert med sina landsmän.

B: Alltså för han är ju bara 45 år! Han har ju redan gett upp liksom. (ja) Ja det är barnen då kanske som kan...

Erika: ja det var väldigt. Det här sista han säger... Han lever i det på något sätt.

K: men det är en ganska märklig kommentar. Vad ska han spara för nånting? vad kan han spara från? Det är ju bara en utopi!? Det... Så krasst är det ju. Han har ju inga pengar att spara! Nej det är inte lätt... (WS2)

Detta betyder, som vi kan se i referatet, inte på något sätt att de professionella vi mött inte ser behov, men de befinner sig helt enkelt inte på samma arena i vardagsarbetet, med ett par undantag; Budget- och skuldrådgivningen samt

³¹ Se t.ex. Torbjörn Hjort (2004), *Nödvändighetens pris. Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.

Integrationsenheten. Ett utmärkande drag är att dessa två ”undantag” startar med frågan vad den de möter befinner sig och behöver stöd med, medan övriga i varierande utsträckning startar från systemets karaktär, vad som finns tillgängligt. Ett exempel på det senare:

XX är samordnare (vid Pensionsmyndigheten, vår anm.) för oss informatörer (ja) och just i och med att vi har det här att vi ska prata med människor som är i sparandefas. För de som är 60+, de söker kontakt med oss själva, men vi ska ju prata till dem som är sparare. Konsumentuppdraget. Alla ska veta hur mycket de får i pension, utifrån de parametrar vi faktiskt kan bolla med. (WS2 PM)

Precis som i fallbeskrivningarna lyfts i intervjuer problemet för migranter att besöka servicekontoren där Pensionsmyndigheten köper in tjänsten av Försäkringskassan och Skattemyndigheten. Där möts de av fel information, eller av direkt arroganta svar om att de kan läsa det i det orange kuvertet. Det är kanske möjligt, men inte det svar som behövs för en person för vilken ett missförstått ord kan innebära att hela meningen tappas bort. En ansvarsförskjutning sker i andan av att ”klara dig själv!” och läs på minpension.se. Men där är språket svårt. Behovet är stort för att få hjälp ”öga mot öga” för att undvika onödiga fel vid till exempel ifyllandet av blanketten för ansökan om pension. Det är precis samma sak för möjligheten till att planera när information är svårtillgänglig, inte svår att nå, men att begripa. Ur pensionshänseende är det ett problem att Pensionsmyndigheten inte har ett kontor i Helsingborg, utan ger information på distans. Tankegången nedan handlar inte om personlig vinning, utan omtanke till förmån för systemet så att onödig administration kan undvikas.

IP: Det han säger är allmänt. Den erfarenhet han har här i Sverige från myndigheter och sådant. Ibland så hittar du inte den personal som kan allt om en sak. Han berättar om en händelse där han lämnat ett brev till kommundirektorn i receptionen i kommunens reception, de lovade att överlämna det, men detta gjordes inte. Dagen efter ringde kommunen upp och frågade varför han inte hade skickat in dokumenten. De fick leta upp brevet, skanna det och skicka det till chefen i och med att han var bortrest. Ibland struntar de i småsaker som påverkar och orsakar stora, stora problem.

Ett annat exempel /.../ gäller sophantering och hur han har blivit skickad till flera olika ställen. Så har han hållit på i tre-fyra timmar och träffat 3-4 personer tills han träffar på mannen som kan svara honom. Och om han sen då svarar honom hundra procent också... Så det är...

Erika: Det är återkommande i myndighetskontakter menar du?

IP: Ja. Och det är... som invandrare tappar jag ibland ett ord, eller en innebörd av ett ord. Så jag tappar hela meningen! Förstår du vad jag menar? (ja, innebörden går förlorad). Så det är därför vissa saker måste ha vissa människor som ska ta hand om. Speciellt när det... en... invånare med annan et-

nisk eller kulturell bakgrund, land eller så! Jag måste... alltid när jag pratar med någon från en myndighet, eller på telefonen. Den första meningen jag säger är att är du snäll och talar tydligt och långsamt, så att jag förstår dig (ja). Så de förstår att jag är från utomlands, eller att jag inte är hundra procent svensk. Det är därför. Det är mycket, mycket viktigt att den personalen som sitter bakom skrivbordet kan den saken som andra frågar om. (mm) Det är mycket viktigt. (IP1)

Jag då är invandrare och jag tvingas ta det jobbet jag blir erbjuden och inte det jag har kvalifikation för. Då kan man ställa sig frågan hur mycket får jag över så att jag kan avsätta det till min... framtida pensionssparande? (mm) För vi tänker inte så. Alltså, som politiker i riksdagen som fattar beslut i de här avgörande frågorna, där tänker man en svensk, högutbildad som börjar jobba från 16 års ålder och inte relaterar de här frågorna till den verkligheten som folk lever i. För vi har ju ungdomar idag som inte får jobb förrän dom blir 30. Det är svårt på arbetsmarknaden. Och när det är svårt för vanliga etniska svenskar då är det ännu svårare för andra grupper. (IP2)

Är då bristen på förståelse, även i handling, som att inte begripa under vilka förutsättningar en undrandes migrant tar sig an frågan om pensioner? Är det arrogant? Förståelse i detta sammanhang rör huruvida vi har förmåga att anpassa vårt informationsarbete till specifika behov hos enskilda eller grupper på ett sådant sätt att det tar hänsyn till gruppens rätt att få ta del av informationen och samtidigt inte ifrågasättas med hänsyn till social status och identitet. I ett sådant sammanhang talar vi med, inte till eller om, dem som behöver begripa det sammanhang vi informerar om. Klarar vi inte det är risken överhängande att vi beter oss arrogant. Det vanligaste exemplet är trots allt vårt ointresse för den andre partens situation, behov och försök att förklara den, till förmån för att istället försöka tillrättalägga den efter en mall som vi förberett. Lite som att en Powerpointpresentation blir viktigare än vad den syftar till att ge stöd åt att förmedla. Ett annat exempel är att vi hemfaller åt jargong och förlitar oss på beskrivningar av dem som ska begripa som hämtas i myter och fördomar istället för att sätta oss in i sammanhangen. Vi kräver helt enkelt att de ska träda in i våra, för oss bekväma, sammanhang.

Ett exempel på jargong är ”jo visst, men det finns ju inget att råda henne till! Hon kan inte vänta sig mirakel, om hon inte gifter sig med en rik snubbe (nej)” (WS2 Konsulten) och som i samtalet leder till ett litet skratt, men som trots att det i sak är rimligt, blir jargong baserat på att vi bara ifrågasätter personens position inte systemets givna förutsättningar. På liknande sätt är till exempel förhållningssättet till sin relation till fältet och förutsättningarna betydande när Pensionsmyndighetens uppdrag illustreras i följande citat:

Alltså vi har ju inga frågor egentligen som ska bli en diskussion. Folk kan ju ringa FK och fråga hur man har bedömt sjukersättning eller sjukpenning.

Alltså bedömningsfrågor. Pensioner är inga bedömningsfrågor. Det bygger ju bara rätt av på hur mycket pengar har du fått ihop i din säck? Hur många år har du bott i Sverige? Vad har du för bostadskostnad? Det är inga bedömningsfrågor. Det ska vara enkelt. Plus/minus. Så vi ska ju kunna... väldigt rätt och riktigt kunna ge en korrekt prognos. (WS2 PM)

Dilemmat är att den enskilde ställer sina frågor om pension i ett sammanhang av försörjning (hur ska jag klara mig?), inte som en avgränsad fråga om plus och minus. I workshopen framställs detta bland annat som orimliga förväntningar på det svenska systemet. Det finns ett egenansvar. Men det är inte en enkel uppgift att lösa i ett individualiserat system som saknar individanpassning:

.... här skulle jag faktiskt ha en annan formulering på frågan, om jag får lov att tycka till. Jag skulle nog ha ställt frågan ”vad är samhällets ansvar för att trygga ett framtida liv som pensionär för invandrare?”. För att... tittar man då... på flyktingmottagandet och invandringen överhuvudtaget här i Sverige. Så då gör dom faktiskt vad samhället vill att dom ska göra. Sen vet dom här människorna ingenting om hur man kommer in på arbetsmarknaden här i Sverige, och hur man blir självförsörjande. För de människorna har kommit från krig och elände där ingenting har fungerat och kommer då till ett samhälle där allting är ordnat ... från den stunden man vaknar till den stunden man går och lägger sig igen. Säger man till dom ”ja men nu ska du gå i två år och lära dig svenska”, så går dom två år och lär sig svenska, men sen stöter dom på en utbildning som inte är anpassad för dom, och, då får man ställa frågan från samhällets sida; vad gör den här utbildningen för nytta för den här individen? För en insats tycker jag ska utvärderas var sjätte månad och vara då ... individanpassad för det är så vi kan nå resultat. Och gör vi inte det, jamen då hjälper det inte med att man själv, då som (namn) kämpar, kämpar och kämpar för att komma in på arbetsmarknaden, men stöter då på stängda dörrar. Alltså man går inte vidare med det, och, jag har aldrig under mina 26 år i Sverige ... aldrig stött på en enda invandrare som har sagt att jag vill inte jobba här i Sverige. (IP2)

I detta avsnitt om arrogans avrundar vi med något om hur systemet förstärker en arrogant politisk ideologi som talar med kluven tunga i bemärkelsen av att idén om en omhändertagande välfärdsstat upprätthålls retoriskt medan den innehållsmässigt urholkas. I en av våra workshoppar ställde sig en aktör frågande till riktningen i förändringsprocessen. Den politiska processen av att ändra utan att stöta sig med väljarna ges en rätt besvärande illustration.

Alltså dom här människorna möter ju jag. Om inte varje dag så i alla fall varje månad. Och där är lika många svenska kvinnor. (Ja precis! Så är det!) Och jag kan se två frågeställningar där. Vad är det vi vill? Vill vi jobba till

the bitter end och inte betala in mer till vår pension, eller vill vi att man klarar sig själv. Och löser frågan själv. För jag tycker att det är ungefär som när man pratar skola idag, och äldreård. Vilken typ, eller vilken nivå ska vi ha? (mm) det tycker jag är fråga 1. För de flesta i Sverige tycker nog ändå att vårt socialförsäkringssystem har varit väldigt bra. Men när man nu börjar tulla på det, man vet inte ens om... man får ingen hjälp om man blir utan boende och... pensionerna inte räcker. Vad händer då? jag tycker det är en viktig fråga. Som måste synas, inte bara att man pratar i termer som "ja räcker inte pengarna så får jag jobba mer". Det är klart att så får det ju bli för den enskilde, tills vi hittar ett system, men vill vi ha ett system som inte fungerar för oss? Det tycker jag är en viktig fråga. (WS1 BoS)

Så, om vi ser det hända, hur arrogant är det att låta det rulla på ...?

Det svenska systemet är mer brutalt uttrycker sig Axel West Pedersen, en norsk forskare som jämför det reformerade svenska systemet med det norska. Två punkter lyfts fram. Dels att all risk läggs på pensionärerna eftersom pensionsavgifterna är fixerade, dels att garantipensionen är betydligt lägre.³² För den grupp vi mött i projektet är många i situationen att pensionsinkomsten är mycket låg, eller beräknas bli så. De ser framför sig garantipension. I linje med den norska jämförelsen är det inte möjligt att skapa ytterligare omfördelning i det svenska systemet genom att balansera ökade kostnader för utbetalningar med ökade avgiftssatser då avgifterna är fixerade.

Generellt sett kan det svenska systemet däremot skapa ökad omfördelning på andra plan. Ett exempel är den regressiva omfördelningen i systemet till följd av att de egenavgifter som registreras de facto betalas över statsbudgeten då de återförs i skattedeklarationen. De som betalar mer i avgift får större skattereduktion än de som betalar mindre i avgift. Detta kan synas vara en bokföringsmässig illusion, men pensionsavsättningar är långsiktiga och ger pensionsrättigheter. Regressiv omfördelning i sammanhanget innebär kort att den med högre inkomst får större avsättningar via statskassan än den med lägre inkomst, utan att de facto betala mer så länge de betalar skatt som är åtminstone lika stor som avgiften. En del får alltså större pensionsrättigheter än andra via statskassan. Detta att bättre bemedlade systematiskt ges fördelar ur det gemensamma utan att det "upptäcks" och framställs i klartext kan benämnas politisk arrogans.

På väg in i avsnittet om ignorans en lite speciell reflektion från fokusgrupp 5 kring hur svårt det är att dra gränser för självständighet och egenansvar i komplexa system till vilka man inte har tillträde att påverka. Som vi sett ovan så är migrantstatusen inte avgörande för känslan av denna alienation, alla känner vi oss till del maktlösa och rådlösa inför systemen, men många migranternas språksvårigheter ställer till det extra. Bristen på tid, öga mot öga, är försvå-

³² SvD Näringsliv 18/8 2015.

rande, men, som citatet nedan illustrerar, en del tar sig tid utanför arbetstiden. Är det korrupt, tjänstemannen är ju bekant med IP nedan om än inte direkt, eller är det bara ett utslag för att tiden på jobbet inte räcker till?

Norma: Du ska söka ålderspension plus bostadstillägg.

IP: Ja, är det samma sak?

Erika: Nej det är två olika saker

(Erika förklarar bostadstillägget och vi diskuterar hur hon ska göra. Blanketten hon har med sig är enbart till pension, men inte bostadstillägg. Vi uppmanar henne att gå till Pensionsmyndigheten och höra sig för om det är ytterligare en blankett hon måste fylla i.)

IP: Men finns det nånstans där man kan få hjälp? För jag vet inte?

Norma: För att fylla i papper eller – vad tänker du?

IP: Ja, dom sa att om du inte kan fylla i ensam så kan du komma hit och vi hjälper dig. Men det finns en kvinna som jobbar nånstans...

Norma: Och vilka är dom?

IP: De är från försäkringskassan. Det var de som sa till mig. Men det finns en kvinna, från XX som har utbildat sig såhär. Hon sa att jag kan inte gå till hennes jobb (myndigheten vår anm.), men hon kan komma till biblioteket nångång och hjälpa mig.

Norma: kostar hon något?

IP: Nej nej! Hon är min dotters kompis och... men... som tur är... (FG5)

Den här intervjupersonen var en av de ”utmaningar” vi diskuterar i vår metod-diskussion (se Appendix 1). Efter intervjun kontaktade hon åter igen Pensionsmyndigheten för att få svar på sina frågor utan att lyckas. Hon återkom till Erika, med frågan om hjälp med ifyllandet av blanketterna, vilket vi bistod henne med. Hon var allt annat än ignorant inför behovet av kunskap.

Om ignorans som hinder för att kunna ta det ansvar att nå den förståelse som krävs

Samtidigt som det är uppenbart att krav på människor att begripa hur pensionssystemen fungerar kan förstås som arrogant, speciellt om människor är beroende av systemen, som ju är krångliga att greppa, vilket vi alla vet, så är det givetvis ignorant att inte försöka. Att ta det för givet att någon annan tar ansvar för att du ska förstå. I viss utsträckning präglas informationskampanjer av olika slag av just detta åtagande, att informera oss, men mer om det i nästa kapitel. Mötet med ignoransen, med självklarheten av att det är någon annans ansvar att jag får till det, att jag förstår, är något som på flera sätt visat sig i våra möten med migranter och aktörer.

Okunnighet är inte ignorant, däremot är ett förhållningssätt som inte inbegriper personlig insats och förändring av den det. Det ska givetvis inte förväxlas med att de som söker hjälp inte har ett hjälpbehov, men för de professionella är detta ibland en svår bedömning att göra. Ett skäl till det är att vi träf-

far människor i utsatta situationer isolerat, vi ser inte hela bilden och engagerar oss främst i den del som rör oss. Vi är delvis ignoranta då vi inte är, men borde vara, engagerade i annat än det som kan hänföras till vårt fält. Det är en följd av individualiseringsprocessen och avsaknaden av vilja, möjlighet eller utrymme till anpassning av människors behov. För att använda ett lite komplicerat begrepp så håller vi på med en form av residualisering³³, det vill säga vi flyttar problemet från att vara på samhälls- eller organisationsproblem till att bäras av den person som står framför oss. Migranten är problemet, inte det sammanhang migranten lever i, det sammanhang som vi är en del av.

Erika: Ja, det finns en TRO att man är i ett underläge. Som är som du säger lite tröstlöst...

BoS: Men jag kan också känna att... det är en ursäkt också, att jag orkar inte ta tag i det och ta reda på det. Jag är utlänning så jag behöver inte kunna det. Alltså från andra hållet också!

Erika: En ond cirkel menar du (mm).

PM: Ibland kan jag möta dem som säger att alltså jag har ju jobbat i 20 år och ändå får jag så lite! (mm) Alltså jag tror att det... att de har en uppfattning om att Sverige också ska verkligen leverera någonting fantastiskt även i den här frågan. För tjugo år!? Det blir ju varken mer eller mindre om du är född här eller flyttat hit. Det blir ju inte så mycket pension om man inte har haft en fantastiskt hög lön och ibland är det lite... att man... känner sig orättvist behandlad. Att man tar på sig det lite grann. Att man tänker sig att de andra har fått det bättre och att det har något med mitt ursprung att göra (mm)

BoS: Ja och det blir ju också så att om hon hade varit kvar i sitt land, hur hade det varit då? (ja) Och då tror man liksom att nu bor man i Sverige och här växer pengar på träd och det ska funka jättebra och det ska vara "varsågod". Men man får också fråga... Det hade kanske inte varit så här fint och självklart med pension som det är i Sverige kanske i hennes land? (nä) Jag är utlänning så jag kan säga så!

PM: Ja men det kan man höra ibland att man säger att man har jobbat i 20 år och tycker att det är en väldigt lång tid! och jag kan ju tänka mig att... greker... nu vet vi ju hur det har blivit med deras... att dom kan tycka att vi hade ett mycket bättre pensionssystem, nu har de ju fått känna på en annan verklighet. Men där är de som har tyckt att hallå det är klart att jag ska kunna gå hem nu, för det gör man ju i Grekland - att man har orimliga förväntningar på vad ens arbetsinsatser egentligen ska generera för belopp (mm). (WS2)

³³ Se t.ex. Adam Jamrozik och Luisa Nocella (1998), *The Sociology of Social Problems: Theoretical Perspectives and Methods of Intervention*, Cambridge: Cambridge University Press.

Redan tidigt i projektet stod det klart att bilden av var ansvaret ska ligga är suddig. I fokusgrupperna framställs bilden av de som inte vill, de som inte försöker, vilket diskuterats tidigare i rapporten. Som i fokusgrupp två där det bland annat uttrycktes tydligt och klart att det är var och ens skyldighet att anstränga sig för att försöka förstå, försöka påverka sitt liv. Språket framhölls som centralt. (FG2) Hur gör man då det? En av de vi mött framhöll vikten av att kunna få hjälp att forma en sammanhållen bild som kan bistå i att bedöma andra frågor. Det är inte omöjligt, men nära nog, att få en förutsägbar bild av hur olika regler påverkar varandra. Ta till exempel frågan om extrajobb vid pension och beskattning som togs upp och att möjligheten till jämkning, det vill säga en form av förhandsbesked om slutlig skatt, inte förstods. Frågan kopplas sällan till pensionärstiden. IP1 var dessutom undrandes inför varför man överhuvudtaget betalar skatt på garantipensionen, en företeelse som har sin historiska grund och präglar hela det svenska socialförsäkringssystemet kring ersättningar som lön, eller uppskjuten lön, som beskattas. Är det ignorant att inte förstå det? Tveksamt, men som IP1 framhåller skulle mycket av det som migranter inte kan tänka ut, det som är mycket besvärligt utifrån de skilda kulturella förutsättningar vi bottnar våra liv i, kunna lösas i möten ansikte mot ansikte, enskilt eller i grupp, och bidra till att en hel del fallgropar kan undvikas.

Att människor kommer från olika sammanhang är uppenbart. Ett gemensamt pensionssystem länkar oss samman, men det uppfattas och förstås inte på samma sätt av de som ingår. Erika Werners avhandling³⁴ om pensionsförberedelser gör mycket klart att människor tänker olika i relation till pension och pensionering, och i hennes avhandling intervjuades endast en med närliggande migrantbakgrund. Generellt sett uppfattas det som svårt att sja om framtiden, att genomskåda systemets sätt att fungera och att övertyga sig själv om vad som är rätt väg att gå, investera, välja, eller vad som nu står på agendan. Det fanns de som borrhade huvudet i sanden som en struts, andra som försökte göra som man trodde var tänkt, och ytterligare andra som var förbannade på de ändrade förutsättningarna vid reformeringen. Är det ignorant beteende, att agera som en struts? Allmänt sett nej, men om det kopplas till stark kritik av utfallet, en låg pensionsnivå senare, så kan det givetvis diskuteras ifall det är ignorant att inte försöka göra något åt det i tid. Pensionsmyndigheten hänvisar till vikten av att arbeta och då i jobb med tjänstepension kopplad till anställningen, med kollektivavtal.

Jag brukar säga att om jag får en halv minut i radio - då är det: Arbeta vitt och betala skatt, ha en tjänstepension och jobba så länge du kan. Och det gick fortare än en halv minut, men om det är liksom... Egentligen är det det **enda** du behöver veta. (ja) Det är så många andra som tycker att vi ska tycka att pension är svårt, men givetvis så kan det vara bra att veta nånting mer

³⁴ Erika Werner (2012) a.a.

också. Men egentligen, och det kan jag ju tycka att människor ska förstå att... nå men när du är 15 år så kan du faktiskt få ett sommarjobb och betala skatt och du har samlat till din pension och dom pengarna finns där. (mm) och... alla om man säger, den här gruppen som är, det är andra grupper också givetvis, men här är många som blir egna företagare, för dom får inget jobb (ja) så startar dom butiker då. Att man förstår det. Att göra avdrag på avdrag på avdrag, det är inte bra, utan betalar du skatt så får du också pension, men du får också sjukpenning. (mm) föräldrapenning. (IP PM)

Om vi accepterar att kopplingen mellan egen insats, eller brist på den, och kritik av systemet definierar ignorans så innebär det att den migrant vi träffar bör vara kritisk och ovillig för att betraktas som ignorant. Vi har inte mött just dessa migranter, vi tror inte de finns. De vi mött är undrande, de är ofta okunniga om systemets sätt att fungera, men inte om försörjning, de är mycket väl medvetna om att deras pension på äldre dagar kommer att bli låg. Eller som en uttryckte det i en fokusgrupp att för oss blir pension ett försörjningsstöd med annat namn. Vad de ser som problematiskt är att de inte kan komma in på arbetsmarknaden tillräckligt snabbt, eller alls, och därifrån påverka sitt eget öde. Det är i intjänandeprocessen huvuddilemmat ligger även om det står klart att det svenska pensionssystemet på ett effektivt sätt gör det svårt för de med svag förankring eller kort närvaro på arbetsmarknaden att tjäna in en adekvat ålderspension.³⁵

När vi lyssnar på aktörer som vi träffat om ansvar som enskilda migranter bör ta mer övergripande, ges ett flertal intressanta exempel av olika karaktär. De skiljer sig inte heller från migranters bild av sitt egenansvar i speciellt stor utsträckning, men de skilda ingångarna ger upphov till mellanrum som inte fylls. De spelar inte riktigt i takt med varandra.

Ett genomgående tema är att migranter inte förefaller veta vad de ska fråga hos en specifik organisation, vad som är deras problem, och att det därför blir glapp i kommunikationen när de söker hjälp. Kopplat till vad som framställs som orimliga, eller åtminstone dåligt förankrade förväntningar om vad välfärdssystemen, inklusive pensionssystemen, kan bidra med och i vissa fall uppfattningar om rättigheter som helt enkelt inte rymmer med de förutsättningar som råder i mötet mellan enskild och de regleringar som finns, ställs krav på å ena sidan förståelse från organisationen, men å andra sidan vilja till förändrad hållning hos den enskilde. Det måste finnas en vilja till att lära sig ställa för dem man möter relevanta frågor. Det pågår uppenbarligen en form av språkspel här där man talar förbi varandra, det vill säga i linje med perspektivet hämtat från Wittgenstein presenterat tidigare. Det är oerhört ignorant att avstå från att försöka lära sig språket ordentligt, vilket inte är samma sak som att behärska språket fullt ut. Det senare måste de aktörer som bistår med information och

³⁵ Folksam speglar detta i flera rapporter. <http://www.di.se/artiklar/2015/9/6/tufft-med-pensionen-for-nyanlanda-svenskar/>

stöd på olika sätt utveckla sätt att möta. PM erkänner utan större omsvep att: "Det är ett för stort företag att ta sig till den arena där informationen idag finns." (WS1 PM)

Det är uppenbart att de aktörer vi mött ser migranter som kapabla att styra sina liv, att fatta beslut som rör dem och att ta ansvar för konsekvenserna. De ser att migranter måste ta ansvar för sin etablering, sin plan, vilket hänger tätt samman med intjänandeproblematiken i pensionshänseende. På samma sätt som det är svårt att förstå varför det ska ta så lång tid att validera utbildningar och professioner som migranter bär med sig, så är det orimligt att isolera just en medhavd position som enda tänkbara yrkesbana. Det krävs alltså, menar aktörerna, i grunden en vilja och handlingsberedskap till förändring. När denna typ av krav kan ställas är inte självklart. Det beror på under vilka förutsättningar någon kommer till Sverige för att slå sig ner och bilda bo. För en flykting med krigs- eller förföljelseerfarenheter i bagaget kan det te sig helt annorlunda än för dem som förflyttar sig för att söka arbete. Det är skillnad att röra sig bort från något än till något, men lång väntan i utanförskap, som många vittnar om, verkar vara en mindre lyckad strategi ur en samhällssynvinkel.

Karriären som ignorant, att inte ta tag i saker, kan böttna i vad konsulten reflekterar över i relation till en av våra fallbeskrivningar.

För det är klart kommer man hem som hon gör, även om det bara är deltid, så är hon ju dödstrött efter ett arbetspass och då har detta med ekonomi och annat kanske inte så hög prioritet, utan då lägger man det åt sidan och så blir dagar veckor och veckor till månader och månader till år, och år går till år och så plötsligt så står man där. (WS2)

Det blir då svårt att nå fram med information som kan bryta mönstret.

Om information som brus och kunskap som något möjliggörande; om lärande som hopp för framtiden

På en konsert på The Catholic Club i Campbelltown utanför Sydney hade jag satt mig för att njuta av John Williamson, en australisk trubadur som jag lyssnat mycket på. Det var bordssittning och jag och min fru och svåger delade bord med ytterligare fem personer. Närmast mig satt en vacker kvinna som hade flyttat till Australien från England för många år sedan, trettio kanske. Själv hade jag bara bott där i några månader, men prospektet var för alltid, där och då. Jag visste inte då att jag denna kväll skulle bli varse att jag inte alls passade in, var annorlunda, att jag inte förstod sammanhanget, att jag kanske misstolkat John Williamsons texter om förståelse och acceptans av andra och att det kanske var hans albumtitel "True Blue" som egentligen symboliserade den plats jag var på. Den vackra kvinnan jämte mig orerade om att alla de som kommer till Australien bör minsann få känna på hur det är att slita ont, att jobba i jordbruket, att plocka frukt, att bekänna färg och

att bli erkänd i detta "true blue" land kräver att var och en förtjänar det. Det hade ju hon gjort, var undertonen, men vilken jag aldrig riktigt förstod då hon inte speglade bilden av en person från landet, från the "outback", utan snarare en stadsbo med brittiskt påbrå. Där satt jag med mina fina examina och blev meddelad att innan det finns plats för mig så ska jag minsann visa mig värdig genom hårt kroppsarbete. Jag bet av samtalet, de runt omkring bordet föreföll obekväma, och min kväll var något helt annat än det jag hade sett fram emot. Som tur var levde John Williamson upp till sin hjältestatus och sjöng om förståelse och acceptans, om hur "true blue" faktiskt är stolthet för dem vi är, tillsammans, inte de "överheten" säger att vi ska vara. Det värmdes, samtidigt som jag gissar att min bordsgranne tolkade det precis tvärtom. (Lars H 2012)

Mycket tyder på att den som får det orange kuvertet känner sig precis lagom dum, lagom oförstående, lagom oinformerad, lagom okunnig. Många känner att det passerar dem förbi utan att bidra till ökad förståelse, ökad begriplighet. Till och med de som arbetar med frågan på Pensionsmyndigheten lotsar folk till minpension.se eftersom sajten ger både en mer övergripande bild och fler möjligheter till att söka förklaring till vad som står i informationen och vad det innebär. Det orange kuvertets huvudsakliga uppgift är förmodligen att väcka folk ur deras pensionsfrånvända vardag och via en uppgift om framtiden inge hopp eller förtvivlan utifrån att vi inte förstår eller egentligen kan göra så mycket åt det på kort eller, som för flertalet av dem vi mött, ens på längre sikt.

Trots många berättelser om svårigheterna att förstå den information som finns, när den hittats, så betyder inte det att informationen i sig är fel eller dålig, bara att den är lite i otakt, den missar dem som skulle ha stor nytta av att begripa den. Insatser som minpension.se, Gilla din ekonomi, Pensionsskolan och mycket annat är utmärkta verktyg, men för många, inte minst personer med begränsad språkfärdighet, redan från början överkurs. Dessutom vore för många av dem vi mött insatser som kortar tiden för inträdet på arbetsmarknaden det som kommer före pensionsinformationen. Utan en inkomst är information om pensionssystemens möjligheter att bidra till en adekvat ålderdomsförsörjning mycket begränsad. Information skadar inte, men enskildas handlingsutrymme utifrån ett ålderdomsförsörjningsperspektiv betingas i det reformerade pensionssystemet i grund och botten av en arbetsinkomst och av tid på arbetsmarknaden. Det vet flertalet av de vi träffat och intervjuat redan, men vad de inte vet är hur du skaffar dig en position för att nå dit, att ha en inkomst och därmed göra pensionsinformation relevant. Det är därför inte speciellt svårt att förstå hur många med låga inkomster eller utan förankring på arbetsmarknaden känner sig utanför, inte behövda, trots att viljan att bidra och klara sig själv är mycket stark. Det vet vi och det behövs inga "stålbad" som illustrerades som krav i berättelsen som inleder detta avsnitt.

Kultur är som Wittgenstein uttrycker det pågående, det är forandet av det sammanhang som gör att vi förstår de situationer vi befinner oss i. Det

finns inga genvägar, utan situationer där ”otakten” ska formas mot ”takt” kräver möten, ständiga möten, som skapar gemensamhet, inte förstärkt utanförskap och marginalisering. Begripliggörandet av information kräver lärande för att kunskap ska nås. Lärande sker i mellanrummen, när vi möts i situationer vi inte riktigt förstår eller känner oss hemma i. Det är i ett sådant mellanrum som begripliggörandet av pensionsinformation måste ske. I ett mellanrum där ingen gör domänanspråk, ingen äger frågan, utan det gemensamma intresset av att ålderdomsförsörjningens villkor bättre förstås av alla inblandade, att vi finner takt.

Med detta flyttar vi frågan till vad de aktörer vi mött gör för att nå dit. Det handlar nästa avsnitt om.

Information och kunskap två olika ting

Kultur är ett välkänt begrepp inom socialt arbete, både i det praktiska arbetet och i det vetenskapliga. Kategorisering av klienter är ett exempel på hur man praktiskt likriktar människors olikheter och gör dem administrativt hanterbara. Kultur handlar här inte om olikheter i (behövande) människors sätt att leva sina liv, utan om hur man i arbete med människor i behov av stöd eller information ska kunna ge stöd som inte är dominerad av givarens kultur eller utgångspunkt. Informationen är till för mottagaren. Kultur kan ses och hanteras på olika sätt, den professionelle kan använda sin egen kultur som en slags måttstock för att förklara för den andra vad som är rätt och vad som är fel. I andra situationer kan kultur ses som förklaringen till varför man har svårt att få till ett samarbete med eller en lösning för den andra. Ett tredje sätt att se och använda sig av kultur är att se det som ett metodologiskt verktyg i mötet med den andra, att det blir ett instrument för att skapa en jämlik dialog.³⁶ Den här schematiseringen av sätt att närma sig och använda sig av kultur är direkt översättningsbar i praktiskt socialt arbete, men kan också överföras på våra aktörers diskussioner om migranternas pensionsförberedelser. Inte bara utifrån synsättet att människorna de möter tillhör olika kulturer, utan också att de själva, beroende på var de arbetar, har olika påverkansfärer och därmed tillhör olika professionella kulturer. Hur kan man brygga över dessa olikheter och skapa möjlighet att ge information som tillmötesgår mottagarens behov?

Det kan vara lätt att låta sig fångas i en kritik av byråkrati och krångliga administrativa processer som ineffektiva, kategoriserande och opersonliga. De missförstås trots goda avsikter. De är regelstyrda och härbärgerar en förväntan att människor ska anpassa sig. Som projekt drivare har vi själva stundom känt så. Ett exempel är när vi som del av vårt projekt bjöd in Riksförsäkringsverkets f.d. generaldirektör Karl Gustaf Scherman för att hålla en föreläsning på Campus om pensionssystemet. Vi kontaktade flertalet platser där intresserad allmänhet kan tänkas röra sig (t.ex. bibliotek i Helsingborg, butiker, Helsingborgs stad och andra myndigheter) för att be att få sätta upp en plansch på deras kundanslagstavlor. På de flesta ställen var det inga problem, med undantag för två myndigheter – Arbetsförmedlingen och Pensionsmyndigheten. På vår fråga varför fick vi svaret att myndigheten har bestämmelser att man inte får göra reklam och att kundanslagstavlorna strikt är till för myndighetens egna anslag. Intern myndighetspolicy som är skapad för att myndigheter ska kunna säkerställa vilken information som lämnas ut till kunderna, men som samtidigt verkar hämmande för människors informations- och kunskapsinhämtning. Ett annat exempel är hur Pensionsmyndigheten, som de själva uttrycker det, räknar

³⁶ Anis, Merja, Talking about culture in social work encounters: immigrant families and child welfare in Finland. *European Journal of Social Work* 8:1, s3-19, 2005

ut men inte bedömer rätten till en pensionsinkomst. Ett citat ett par sidor upp (se sid 45) illustrerar detta väl.

I det våra aktörer har berättat i intervjuer och workshops så kommer bilden av kategoriserande och opersonliga byråkratier delvis på skam. Det är i och för sig uppenbart så att Pensionsmyndigheten, och flera andra aktörer, förhåller sig till sina uppdrag utifrån de regler och riktlinjer som ligger till grund för respektive verksamhet. Till och med vår privata pensionskonsult presenterar ett upplägg som utgör basen för hans möten med kundgrupperna. Därifrån måste vi däremot ta ett steg tillbaka och fundera över vilka vi mött och vad de krasst låtit oss få ta del av. De vi träffat, precis som de migranter vi också haft glädjen att stifta bekantskap med, är genuina i sina ambitioner att bidra till bra, bättre faktiskt, lösningar för gemene man i relation till pensioner och information om dem. De slås av att deras möjliga professionella bidrag är begränsat av just denna sin professionella position, men att där finns en vilja att bidra till gemensamma insatser om så möjliggörs. Skolor tillåter till exempel banker att informera om ”spara och slösa”, men släpper inte in Budget- och skuldrådgivningen för att ge information. Mötet mellan Banken och BoS innebar en ny kontaktyta som förhoppningsvis gör att elever i Helsingborg framöver får bättre information om dels vilka faror som lurar i samhället, dels vilken hjälp som finns om man hamnar i trångmål. Ett annat exempel är hur både Konsulten och Pensionsmyndigheten bjöd in övriga deltagare att vara åhörare på någon av deras pensionsinformationsträffar med tanken att skapa en gemensam bild över hur andra aktörer förmedlar pensionsinformation och genom det finna effektiva sätt att informera.

Pensionsinformationsområdet kan te sig som en svårnavigerad arena, då den i vissa aspekter är konkurrensutsatt. Myndigheter, såsom Pensionsmyndigheten får dela utrymme med privata aktörer som på mer eller mindre etiskt försvarbara sätt söker kunder. Vår representant från Pensionsmyndigheten berättar vid olika tillfällen om svårigheterna att nå ut med information när privata aktörer med vinstintressen finns med i bilden:

Vi slåss ju också emot företag som vill sälja en massa saker. Ja... och de lägger mängder med miljoner varje år på reklam. Och vad har vi för att synas? /.../ Jag får ju verkligen inte tycka nånting egentligen, men jag försöker [vid informationsmöten] vara extremt tydlig i den här frågan att man inte behöver [placera sina premiepensioner hos fondbolag] och att det är enormt svårt att få lönsamhet i detta (ja) för många är det då minst lika bra att stå kvar där man landade per automatik. (ja) /.../ men det är ju då mellan 500-600 000 som har den tjänsten! (jaha...) Oerhört lukrativt. /.../ Jag var här i Helsingborg och då var det en kille som frågade mig ”Hur många pensionsmyndigheter finns det?” ”Nej, det är bara en och där jobbar jag!” Ja, då visade han i telefonen att det stod Pensionsmyndigheten och ett nummer som inte alls var vårt. Ja, så han hade då tecknat ett avtal med någon. Han trodde det var med Pensionsmyndigheten och... ja så! (nää?!). Ja... man har, de är väldigt

trovärdiga och dom pratar snabbt och lägger fram det och sen vet man inte vilka motfrågor man ska ställa... (nä) nä. (IP PM)

För bankerna så likställs kundernas insikt i sin framtida pensionsinkomst med kundnytta – när man fram med information och kan presentera förslag på lösningar så ökar också kundens förtroende. Det är dock tydligt att det är en svår, om inte en emellanåt oöverstiglig, uppgift att nå fram till och väcka kundernas intresse för pensionsförberedelser och det verkar vara särskilt svårt att nå fram till migrantgruppen med information. Anledningen till detta är svår att sätta fingret på, det kan vara baserat i ointresse, bristandet tillit eller kulturskillnader:

B: Nej, men det är ju. Jag uppfattar det som. För vi har ju ändå många kunder som är, som kanske inte har riktig koll på hur det fungerar. Och det märker vi. För vi har ju många invandrare som tar bolån och köper bostad och så (mm) och jag upplever det som att dom är många gånger mycket svårare att prata pension med och trygghet med överhuvudtaget. Alltså försäkringar och alla de här bitarna...

Erika: Varför?

B: Jag vet inte... Dom... Det är många gånger att nej det tycker inte dom behövs.

Erika: Hur sköter dom det istället då?

B: Ja. jag vet inte! Men det är svårare att prata eh... både pensioner och egentligen en massa trygghetsprodukter - försäkringar, livförsäkringar och såna saker (ja...) Jag vet inte om dom tänker att man löser såna saker på annat sätt, att man hjälps åt inom familjerna och... om nånting händer så hjälps man åt (IP B)

En del banker har inte heller någon möjlighet att ge alla sina kunder en mer djuplodande personlig service. En företrädare för en bank berättade för oss att för att en kund ska få personlig service på banken så krävs det att kunden är ”helkund”, dvs. har en låne- eller sparvolym på minst 300 000 kronor och därtill har ett antal andra tjänster i banken. Tilläggas bör att i andra banker så har alla kunder rätt till någon form personlig service hos sin bank. Så även banker är aktiva och försöker ständigt finna fungerande vägar att nå kunder med information om vikten av långsiktigt sparande och nå ut med vilken service de kan erbjuda. En av deras största utmaningar är att helt enkelt få kunderna att börja tänka på sin pension och vilka möjligheter de har att påverka:

Nu tidigt i höstas... då bjöd vi in en kundgrupp, kvinnor mellan 30-60, med ett trevligt program. Och en punkt var ju då pensionen och... ja... hur man tänkte framåt och så där (ja). Vi hade en expert, eller vad man ska säga, från banken som skulle prata och sen hade vi någon annan underhållande punkt. De fick ta med sig en väninna för att göra det som ett trevligt men

ändå matnyttigt evenemang. Men intresset var så lågt så vi fick faktiskt ställa in det! Då blir man lite så... hur ska vi få dem intresserade? (IP B)

Ensam är inte alltid stark, utan det kan behövas gemensamma krafter som på ett prestigelöst sätt och utan att ett ekonomiskt egenintresse dominerar kan verka från olika nivåer och håll för att information ska nå fram. Det satsas både kraft och medel på att medvetandegöra människor om vikten av att ha ett långsiktigt perspektiv på sin ekonomi. Ett exempel är ”Gilla din ekonomi”, som är en landsomfattande satsning för samarbete om frågor i finansiell folkbildning (www.gilladinekonomi.se). I detta nätverk ingår aktörer som kan kopplas till de tre sfärerna vi diskuterat tidigare – myndigheter, företag och organisationer. ”Gilla din ekonomi” är inte något som direkt tas upp till diskussion i våra workshoppar. Pensionsmyndigheten och Budget och skuldrådgivningen är de instanser som varit i kontakt med dem, bland annat genom att ha deltagit i någon av deras kurser. Ett gräsrotsperspektiv på samverkan är från Landskrona som Folkuniversitetet ställt sig positiva till att stödja. Birgitta Wetterstrand kallar till ett möte där intresserade har möjlighet att ställa frågor och anmäla sig till en möjlig studiecirkel. ”Många vågar inte ens öppna sitt orangea kuvert. Jag upplever att det är stor osäkerhet och känslomässigt motstånd. Men det är bättre att veta än att inte veta. /.../ Jag är inte någon expert, men jag tror på kraften i att göra saker tillsammans. En kurs utan experter som har intresse av att sälja en pensionsprodukt. Man skulle kunna börja väldigt basalt och till exempel öppna det orangea kuvertet tillsammans.”³⁷

Behovet av att samverka

Utifrån det vi har hört från de professionella vi har träffat så växer det fram en fragmentiserad av hur stöd och information kring en människas pensionsförberedelser ges. Den här fragmentiserade bilden känns igen från andra områden, såsom sjukvården som är uppdelad likt tårtbitar. Konsekvenserna blir kännbara för patienten, på så sätt att den sjuka människokroppen blir uppdelad, ibland mellan olika avdelningar och när sjukdomen drabbar i Skåne, så kan den till och med bli uppdelad mellan olika städer. Vi kan se samma tårtbitstendenser när det gäller människors pensionsförberedelser, där aktörerna finns närvarande och agerar inom de tre sfärerna (politisk-, marknads- och privat sfär). Arbetet sker på myndighetsnivå, inom den privata marknaden, inom föreningsliv och allt, i mer eller mindre utsträckning, utifrån individens initiativ. Den stora utmaningen, som alla de vi har intervjuat framhåller är hur man ska kunna skapa ett, både inomorganisatoriskt, men också över organisationsgränser, gemensamt förhållnings- och arbetssätt. Med andra ord nå, skapa och verka i punkten där de tre sfärerna överlappar varandra; där man kan fånga människors behov och

³⁷ Hämtat ur Lokaltidningen Landskrona, 25 augusti 2015, sid 6 (Vecka 35, årgång 12).

också enkelt kunna hjälpa dem vidare till rätt ställe om den egna organisationens insatser inte är det som på bästa sätt hjälper personen.

I våra workshoppar med aktörerna är det tydligt att deltagarna ser svagheterna som det individualiserade pensionssystemet och de fragmenterade insatserna för med sig. De återkommer ofta till behovet av samarbete mellan aktörer på olika nivåer. De grundar sina resonemang i både sina yrkeserfarenheter och sina privata erfarenheter där de kan ringa in många av de situationer som man kan hamna i när det gäller pensionsförberedelser som komplicerade. En representant från Pensionsmyndigheten uttrycker det så här:

Du nämnde samverkan och då tänker jag dels myndighetsövergripande samverkan, men också /.../ samverkan mellan det offentliga och privata. På banken har man kunden framför sig och det har man ju liksom... om inte en gång om året så har man ju det när lån ska skrivas om. Då sitter ni ju och har faktiskt kunden mitt emot! Och nånstans kan jag tänka att ju mer ekonomiskt utsatt man är, desto oftare är man kanske i kontakt med banken också i olika frågor. Så där ser jag ju en jättemöjlighet att öppna kanalen ännu mer. Om man tänker... för pensionsmyndigheten. Vi är ju en ny myndighet och jag tror inte vi är särskilt långt i den processen med att öppna kanaler utanför de myndighetsgemensamma samverkansinsatserna. För att där finns ju en jättemöjlighet att ytterligare öka förståelsen för "vad gör ni, vad gör vi". (WS1)

Som enskild tjänsteman försöker man göra sitt bästa för att lösa en individuell situation, men det saknas ett övergripande förhållningssätt inom organisationen för hur man ska agera. Som exempel tas upp att som myndighetsanställd så hänvisar man inte kunden att gå till banken för att få vidare information om t.ex. tjänste- eller privata pensioner, istället tipsar man ofta om sidan www.minpension.se, där personlig information om varje försäkrad finns. Informationen finns och delges, men den ges ut på informatörens villkor, dessutom blir det i form av envägskommunikation om personen söker svaren på elektronisk väg.

Tidigare i rapporten har vi diskuterat att frågan om myndigheter har ett bildningsansvar eller ett informationsansvar och var gränserna däremellan går. Utbildning, information och kunskapsspridning går igen även i frågan om samverkan. Vilka möjligheter finns det att praktiskt "göra rätt" för en kund? Följande citat är ett nedkortat utdrag ur en diskussion i en av våra workshoppar. Deltagarna hade inte svårt att sätta sig in i fallstudiepersonens livssituation. De frågor de lyfter är de frågor som de står inför i sitt yrkesliv och diskussionen ger en liten bild av svårigheter såsom var gränserna går för möjliga insatser och vem som har ansvaret när det gäller att ge människor i en svår sista ekonomiska råd som bär hela vägen.

B: Ja, vi kan ju rekommendera som bank då... för många gånger kommer dom till oss och då... har det ofta gått så långt /.../ att vi inte vill ta in de här andra skulderna (nä) och då brukar ju vi rekommendera att kontakta Budget & skuldrådgivningen för att sitta ned och göra en budget, för att se vad kan man dra in på...

BoS: Vårt kontaktcenter tar de första besöken och där sällas det lite och om det är lätta budgetfrågor eller informationsmöten så klaras de av där. Om det blir skuldsaneringar och avbetalningsplan, då får vi ärendet och då jobbar vi med dom. Men då är det i stort sett skuldsanering ändå.

B: Mm, men det första steget det är ju jätteviktigt också, att man bara inte har kommit så långt, utan att man börja göra en budget och se vad man kunde ändra på för att få det att gå ihop. Många vet ju inte ens att B&S finns!

PM: Då tänker jag att om vi tänker oss att hon hade ringt till PM och vi hade skött oss, vilket jag vill tro att vi gör. Och hon får utrymme att säga allt det hon säger om sina lån och allting. Då skulle vi ju kunna vara en aktör som säger att kontakta... för vi pratar om budget och skuldrådgivare.

BoS: Men pratar man om sina skulder när man kommer till Pensionsmyndigheten? (WS2)

Så, det är tydligt att vetskap, insikt och också en frustration finns över att man som enskild tjänsteman inte har möjligheten att ge den information och det stöd som behövs. Det är en komplicerad situation för medborgare att omfattas av ett pensionssystem och dess regelverk, utan att riktigt veta och förstå vilka konsekvenser t.ex. val man gör idag kan medföra i en avlägsen framtid. Och att vara en migrant som har kommit till Sverige som vuxen blir i detta fall ett dubbelt handikapp. Det är svåra frågor även för den som är född, uppvuxen och heltidsarbetande i Sverige, men den personen har mer sannolikt större möjligheter att själv finna väg till en rådgivare. Även om digitaliseringen innebär en snabbare väg att både sprida och nå information, så skapar den samtidigt en osäkerhet hos mottagaren om denne har förstått det skrivna ordet rätt. Skattemyndigheten ger som exempel att många samtal de får går ut på att man som privatperson vill återkoppla den information man läst och tagit till sig. Man vill försäkra sig om att man har förstått rätt, och då behövs en människas svar. Tårtbitsliknelsen går igen. I dagens modell verkar "informatörer" isolerat som verksamhet eller med sikte på en avgränsad grupp mottagare. Det talas i våra workshoppar om ett nav och om tydliga behov av samarbete och samverkan. Irritation uppstår när företag som drar nytta av människors osäkerhet kommer på tal, hur de låser upp folk och sätter människor, vars utrymme och förmåga att hantera situationen är begränsad, i klistret.

Pensionen som i det tidigare systemet var en stor politisk fråga, om inte den största, har genom reformeringen av system och administration omvandlats till en individualiserad fråga, tydligt är att denna förändring komplicerar för människor. Det behövs någon form av gemensam stöttning som sätter

människan i främsta fokus. Representanterna från både Skatteverket och Pensionsmyndigheten understryker många gånger behovet och vinsten av att komma i kontakt med personer i centrala positioner, vare sig det gäller pensionsinformation till migranter, eller ett utökat samarbete med t.ex. kommunernas medborgarkontor. Det handlar inte om att lasta över ansvar för information till andra myndigheter eller nyckelpersoner, utan att genom samverkan kunna effektivisera och säkerställa kunskapsspridning. Genom att hitta dörröppnare in i olika system och grupperingar kan man nå fram med information till många fler och på ett sätt som för dem blir begripligt. Istället för att överlämna till enskilda att på egen hand söka information. Finner man dessa vägar in i system så möjliggörs inledande svar på människors frågor och som ett andra steg kan man lotsa vidare de mer individuella och individspecifika frågorna till rätt informationskanal hos t.ex. Pensionsmyndigheten.

Reformeringen av pensionssystemet innebar också en reformering i arbetsätt. Pensionsmyndigheten är en ny myndighet och en av dess huvudsakliga uppgifter är att informera allmänheten om pensionsfrågor. Servicekontoren, tillsammans med internet och telefonkontakt är de vanligaste sätten att nå ut till människor. Arbetsituationen på servicekontoren är i en del städer på gränsen till ohållbart pressad, kunderna är många och väntetiderna långa (ibland upp till tre timmar). Människor söker sig till servicekontoren för att få hjälp. De har med sig alla möjliga olika myndigheters brev för att få dem förklarade för sig. Kunderna behöver någon att prata med, men hur viktiga dessa samtal än är så är verkligheten sådan att man på servicekontoren inte hinner eller kan besvara alla frågor. ”Alltså vi skulle kunna ha öppet dygnet om! Men vi kan ju inte det. Det kostar för mycket. Och man säger att vi har en budget och vi måste stänga klockan fem och ni får inte fler tjänster heller va? Så dom som jobbar där är ju jättesjuka och jobbar häcken av sig hela dagarna”(WS2). Situationen är inte unik för servicekontoren, utan känns igen av andra myndigheter. Ett av de centrala orden som migranterna tagit upp ekar tillbaka från de professionella, vare sig de arbetar på servicekontoren eller på andra ställen – det finns mängder med information, men den är otillräcklig när den inte överlämnas genom mänskliga möten.

Att informera i gränslandet mellan tvång och frivillighet och gemensamt och privat

De vi träffat illustrerar väl hur de arbetar inom ramen för de strukturer de omfattas av i sin professionella gärning, men också att de i sitt arbete balanserar mellan att ge service som är formad av tvingande strukturer likväl som av att ge frivilliga insatser i form av råd till den informationssökande. För även om det till syvende och sist är kundens egenansvar att navigera rätt i sina pensionsförberedelser så finns det också en medvetenhet hos våra professionella att det också bör finnas ett gemensamt ansvar i att göra det ”lilla extra” för att kunden ska få den information hon eller han behöver. Oavhängigt om man är myn-

dighetsperson eller anställd i ett privat företag. Ett inte helt enkelt dilemma är hur detta "lilla extra" ska kunna formas om och bli till en praktisk verklighet för alla:

SV: Alltså man får ju vägleda dom till rätt instans, utifrån det man vet. Man vet ju inte allt kanske. Men nånstans hjälpa till.

PM: Exakt, för det är ju en möjlighet att det kanske går lite utöver, men som jag ser det så borde det vara helt ointressant för myndigheten varifrån informationen på helhetsbasis kommer till den enskilde individen. Så länge den enskilde individen får den övergripande förståelsen som den behöver. Då ska det vara helt ointressant /.../ om det är signerat Pensionsmyndigheten på det som är sagt, eller om det... med bibehållen korrekthet och bibehållet värde i informationen, står någon annan signatur på det i slutändan. /.../ Och det är ju viktigt att komma ihåg här att det finns ju ingen som helst konkurrenssituation egentligen mellan myndigheten och banken. För det är ju en myndighet i förhållande till en privat aktör och det finns ingen anledning att vi ska ha någon prestige...

BoS: Mm, men det finns en problematik... alltså jag möter ju jättemånga som har lån på banker och vilken vanda det är att gå till banken att berätta att jag fixar inte mitt lån. För banken är ju viktig...

B: Lånet betalar man ju oftast... och sen om man /.../ inte betalar andra så får man ju betalningsanmärkningar på annat, men lånet prioriteras.

BoS: Och där kan jag ju känna att vi ibland är bra samtalspartner. För vi är neutrala. (WS1)

Kanske en ökad kunskapsinhämtning om pensionssystem och pensionsförberedelser som helhet för de professionella är vägen att gå, då det tydligt är så att det är svårt att hitta gemensamma förhållningssätt i fråga om pensionsinformation. Människors behov och förutsättningar är olika och de professionellas påverkansfärer behöver närma sig varandra så pass att de överlappar varandra.

En annan aspekt av att informera om långsiktigt sparande, eller sparande och ekonomi över huvudtaget är att privatekonomi är ett förvånansvärt känsligt ämne. Detta har vi som forskare förstått genom de intervjuer vi har gjort med människor om pensionsförberedelser, både inom projektet och i tidigare sammanhang:³⁸

BoS: Men ekonomi är ganska privat! Det har gått ganska långt innan man ber om hjälp.

B: Ja, hon provade ju själv på nätet. (mm) För att släcka bränderna liksom

PM: Alltså jag tänker att det vilar kanske ganska mycket i det här som står... som kommer till uttryck där i mitten av berättelsen. Alltså upplevelsen av att ingen tar sig tid. Att hon ju faktiskt tar tag. Det här tar ju uttryck att hon faktiskt tar sitt medborgaransvar och söker rådgivning. Hon vill. Hon försö-

³⁸ Werner 2012 a.a.

ker verkligen. Det här som beskrivs också att hon liksom... att hon är öppen för alla möjliga alternativ och funderar kring dom. det är också ett uttryck för ett medborgaransvar, även om det blir galet på grund av den utsatthet man är föremål för som medborgare. Oavsett om man har svenska som sitt förstaspråk eller inte. Så att det är väl egentligen, att vi som representanter för myndigheter... Vi faller tillbaka på det som vi kanske pratar om här överhuvudtaget. Vi har ett jättestort ansvar för att informera. Hon behöver ju få reda på egentligen, vad kan jag göra. vad gäller för mig vad kommer att gälla för mig när jag är 65, eller den dagen tidigare när jag inte orkar mer? Hon behöver få den informationen som krävs för att kunna göra medvetna val. Hon behöver få information som behövs för att hon ska kunna ta ställning till om hon kanske ska försöka skola om sig t.ex. Men för att fatta det beslutet så behöver hon veta vad det får för konkreta effekter för mig. Egentligen så gott det går ned i kronor och ören, hur påverkar det mig? Vad har jag ut för den investeringen? Är det värt det? Det är ju den sortens uppdrag hon behöver hjälp med. För hon har ju ingen aning, det är ju jättetydligt i berättelsen. Att hon inte vet hur det påverkar. Hon har skuldsatt sig för hon har inte tänkt på hur återbetalningen eller kostnaderna förenade med den skulden kommer att påverka hennes totala ekonomi som pensionär. Hon riskerar att hoppa på försäkringserbjudande som kanske inte är så lyckade för henne som individ, därför att hon inte vet vad alternativet är. Och dom uppvaktar - dom kommer med sin information och sin marknadsföring som för henne uppfattas som ett slags omhuldande därför att hon saknar den sortens uppbackning från offentligt håll. Alla de här små bitarna. Och hon... Hon vet inte riktigt, hon har ingen aning om hur olika saker kommer att påverka. Likadant berättelsen om Mira. Hon har inte förstått att ett pensionssparande, det är en inlåsning av pengar. En fullständigt ovillkorlig inlåsning av pengarna. Det är ju information åter igen. För henne. För Mira hade det säkert varit mycket bättre att ha ett vanligt sparkonto, därför att hennes situation som fas3-deltagare gör att hon har en... det kräver en flexibilitet troligtvis. Och det har hon ju liksom vetat om, men hon har inte kunnat sätta det i ett sammanhang därför att hon saknar pusselbitarna till det. (WS1)

Pensionsförberedelser kan vid en första anblick te sig konkret och enkelt, men så är inte fallet. Som vi tidigare har diskuterat så ska pensionsförberedelser ses som ett livslångt projekt, där arbetslivsdeltagandet är den allra centralaste aspekten. Människors egna tankar och känslor försvårar ytterligare och man måste både våga och kunna be om råd. En tidigare kollektiv och oerhört starkt politisk fråga, till och med omnämnd som *Juvelen i kronan*³⁹ har blivit till individens. Pension är en försäkring, men i människors liv så är det en fråga om försörjning.

³⁹ Lundberg, Urban *Juvelen i kronan. Socialdemokraterna och den allmänna pensionen*. Stockholm: Hjalmar Högberg bokförlag, 2003

Avslutning – eller egentligen vill vi kalla det början på något nytt

Sammantaget så framträder bilden av att alla aktörer, oberoende av om deras hemvist är en myndighet eller ett privat företag, ser besvärligheterna för migranternas möjligheter att förbereda sig inför pensioneringen. Och inte bara migranter för den delen, utan besvärligheter finns för alla, vare sig man är född i Sverige eller kommit hit som vuxen. Reformeringen av pensionssystemet har inneburit förstärkt individansvar, både vad gäller att på egen hand planera inför sin pensionering eller att söka information och stöd om hur man ska gå till väga.

SV: Men jag tror att det ändå skulle kunna stå "Asta 55 år" eller "Marie 55 år" [Ja ja - alla håller med - vem som helst, absolut]. Det är ingen skillnad. Men sen har man ju språket och det här med kontexten runt omkring. Man förstår inte verkligheten. Alla kan mer än jag. Alla vill ju betala skatt, men om ingen betalar skatt mer än jag så blir jag den som blir lurad. Så man känner sig... Man har ingen kontroll på hur Sverige fungerar. Så det kommer...

BoS: och det är ju så många aktörer man ska fråga! (ja precis) så det är väldigt svårt att göra den samlade bedömningen kring vad det är som är det bästa

B: man behöver en livscoach!

[*Alla skrattar: det kan vi behöva allihop!*]

Lars: Men samtidigt så tas ju ingenting för givet. Asta tar ju saker för givet, kulturbundet för givet. Välfärdsstaten tar hand om oss och så...

SV: Det gör inte Nadia.

Lars: Absolut. Nadia gör inte det. Hon har en helt annan uppfattning. Hon vet att jag har en svag position.

IH: Nadia har andra referensramar. (WS1)

Som vi tidigare nämnt är information ett ord som har återkommit många gånger, både i våra intervjuer med migranterna och i intervjuer och workshops med de professionella. En insikt om att information finns i alla möjliga format och på alla möjliga språk, men att den för den sakens skull inte fungerar, eller som en av våra intervjupersoner så målande uttrycker det:

Även om jag inte riktigt förstår bra när man sitter öga mot öga så kan jag fråga en gång till och en gång till tills jag förstår det jag måste förstå! Men om jag läser en mening och det inte finns någon som kan förklara vad den meningen betyder så kan jag inte uppfatta den. Men när det är mellan ögonen "är du snäll kan du säga det en gång till. Kanske jag fattar 60-70% när man sitter öga mot öga med någon, men inte när jag läser! Så det är... Jag kan inte fråga en mening "Vad betyder du?". (IP1)

Det är tydligt att den mänskliga tvåvägskommunikationen är obefintlig eller bristfällig när det kommer till frågor om pensionsförberedelser. De pågår ju under hela livet! Information är inte heller enkelt att ge. Informatörens professionella hemvist och att den innebär ett särintresse bör vara det minsta problemet. Det är människors olika behov och förutsättningar som skapar den stora utmaningen. En bristande eller ensidig kommunikation riskerar leda till misslyckande och ett sämre utgångsläge både för informatören, men främst för mottagaren, vare sig den är infödd eller invandrad. Integrationshandläggaren är den av deltagarna som arbetar fullt ut med integrationsfrågor och varje dag möter migranter i sitt arbete. Han menar att han och hans kollegor, med större kunskap, hade kunnat göra bra mycket större nytta om de hade mer kunskap i frågor som berör pensionering och pensionsförberedelser:

Integrationsenheten skulle t.ex. kunnat ha gått på utbildning. Fått det här konkretiserat och fått det berättat på det sättet så att vi kan förstå och då är det lättare för oss när vi träffar folk som kommer med frågor /.../ Då skulle vi ju kunna ha svarat där. /.../ Då skulle vi ha kunnat säga att jamen de kan komma till oss. Vi hjälper och vi berättar och vi kan vägleda. Men i det här läget, eller stadiet så finns det ingen möjlighet för mig att vägleda en människa rätt i den här frågan. Absolut inte. (IP2)

Det finns ingen brist på information att stötta pensionsförberedelser, det finns inte heller någon brist på vilja att sprida den. Men för att informationen ska kunna begripliggöras fullt ut för osäkra mottagare, både i nuet och i framtiden, så krävs tid och möjlighet för fler möten mellan dem det berör.

I kapitlets inledning diskuterar vi begreppet kultur med fokus på att de aktörer vi mött i projektet tillhör olika professionella kulturer och med det har olika handlingsutrymmen i fråga om information om pension. I våra workshoppar har samverkan och helhetssyn utifrån individens behov lyfts fram som en väg framåt. Så kanske en organisationsöverskridande plattform för information kan vara en lösning? En mötesplats där människor med behov av personliga möten ansikte mot ansikte får detta tillgodosett utifrån sina egna och inte informatörernas villkor.

Information om pensioner ses som en fråga om uppifrån kommande ambitioner om beteendepåverkan, men ålderdomsförsörjning är mer än så, det är mer än att ”jobba mer, jobba rätt, betala skatt”. För att göra den framtida pensionsinkomsten begriplig för människor så krävs det tid. Det krävs att man kopplar samman medvetenhet om och vilja till självförsörjning med de förväntningar som ställs från de system som ska ge stöd i processen och vägen mot intjänandet av en adekvat försörjning på ålderns höst.

Appendix 1: Metoddiskussion

Projektet har pågått under period av 15 månader, 1 januari 2014 – 31/3 2015, i tre steg.

Steg 1: Via kontakter med föreningar i Helsingborg formades frivilliga fokusgrupper i vilka diskussioner fördes om pensionskunskaper och pensionsförberedelser. Fokusgrupperna pågick i ungefär två timmar och spelades in. De transkriberades sedan för vidare analys.

I samband med fokusgrupperna togs även upp intresse för individuella intervjuer för fördjupning. Dessa genomfördes med hjälp av en standardiserad intervjuguide, men vilken användes mycket öppet för att möjliggöra för den intervjuade att själv avgöra vad som var centralt samt att vi med erfarenhet från fokusgrupperna kunde ställa vissa specifika frågor. Det är viktigt att komma ihåg att de intervjuade även var med i fokusgrupper och därför redan där delat med sig av sina erfarenheter.

Genomförandet var på svenska, men genom att engagera bland annat studenter från socionomprogrammet i Helsingborg skapades möjlighet till tolkning om så behövdes. Vid några tillfällen fanns annan tolk med.

Steg 2: I workshops lyckades vi samla en varierad grupp med aktörer med direkt intresse och stor kunskap på sina respektive områden. Tillfällena organiserades och genomfördes av oss forskare/lärare vid Campus Helsingborg. De spelades in och transkriberades för vidare analys.

Steg 3: En kreativ konferens genomfördes sent i projektet där vi samlade upp och återkopplade resultat från projektet med människor som på olika sätt varit delaktiga eller som kommit in senare som samverkanspartners. Arbetet har fokuserat på aktionsdelen, det vill säga att bidra till förbättrade förutsättningar för stöd och information till grupper med risk för låg pension.

Konferensen var öppen för deltagare från regionen nordvästra Skåne.

Steg 3 avslutades med en utvärdering.

Tillvägagångssätt

Arbetet med analysen av data som samlats in har skett via olika typer av matri-ser för att synliggöra mönster. Det har gjorts vid flera tillfällen och oberoende av varandra för att motverka bias från oss som forskare i stor utsträckning som

möjligt. Uppfattade mönster har sedan lett oss till att definiera begrepp och frågor som kunnat ge oss vägledning i hur mönstren ska tolkas, hur de kan påverka varandra, samt leda till synliggörandet av underliggande processer och mekanismer med betydelse för förståelsen av forskningsproblemet mer övergripande.

Under arbetet har vi brottats med flera etiska frågeställningar i enlighet med Vetenskapsrådets etiska rekommendationer (www.codex.vr.se). Såsom den aktionsforskning projektet präglats av så har frågor dykt upp som inte var förutsedda, en utmaning som vi i och för sig hade funderat en hel del kring. Utmaningen låg främst i att de vi träffade i fokusgrupper och intervjuer hade personliga och konkreta problem kring pensioner och en del annat som de önskade få stöd i att bättre förstå. Gränsdragningen för hur långt vi skulle gå i att bistå med direkt hjälp var inte helt enkel, men i de allra flesta fall bistod vi med råd till vem de skulle vända sig för att få korrekt information. Frågan om vad som är del av vårt arbete, det vill säga vad som kom fram i dessa situationer, men som vi ansåg inte ska användas i projektet, var mer delikat. Självklart är att då inga personuppgifter registreras i projektet och någon risk ska finnas för skada bland de som deltar var det centralt att inte använda information som kan kopplas till någon som person. Vi har fått ta del av krigsminnen, skilsmässor, hotbilder, och mycket annat som på olika sätt har påverkat enskildas möjligheter att bli del av det svenska pensionsystemet som det är tänkt, nämligen genom att ha en inkomst. Detta är erfarenheter som är mycket viktiga för att vi ska förstå vad till exempel bortseende från individualitet i ett individualiserat system kan få för konsekvenser. Samtidigt så krävs att vi med stor varsamhet exemplifierar utifrån dessa berättelser. Det sker på basis av generaliserande drag. Detaljer som inte på något sätt har med våra frågeställningar att göra har bortsetts helt ifrån i framställningen.

Förkortningar av intervjupersoner:

B = Banken

BoS = Budget och skuldrådgivare

IH = Integrationshandläggare

IP = Intervjuperson

K = Konsulten

PM = Pensionsmyndigheten

SV = Skatteverket

Bilaga 1

Nadia 55 år

Nadia flydde till Sverige med sin familj i början av 1990-talet.

Jag lämnade på grund av min före detta man. Han flydde och jag var tvungen för mina barn. Han skulle ta med barnen. Jag var tvungen att lämna jobbet.

Hon bodde först i en annan del av landet, men flyttade efter skilsmässa så småningom med barnen till Helsingborg. Hon var sjuksköterska i sitt hemland och arbetade som det där i knappt 15 år innan hon kom till Sverige. Hon kommer inte att få någon pension för de åren:

I och med att jag inte har bott tillräckligt länge här i Sverige för att få en bra pension så ringde jag till mitt hemland och sa att jag har jobbat som sjuksköterska och undrade om jag kommer att få någon pension för de åren. Och då sa de att du får ingenting, därför att du har lämnat landet själv.

Hennes utbildning och erfarenhet bedömdes i Sverige och hon kunde inte få ut en sjuksköterskelegitimation, utan att studera vidare några år. Som ensamstående mor var detta en omöjlighet. Hennes kunskaper bedömdes dock likvärdiga med undersköterskors. Hon nöjde sig med det och arbetade först som timanställd, men har haft fast deltidсанställning sedan ca 10 år.

Jag har fast jobb och... fast jobbet är tungt, det är jättetungt. Jag har ont överallt (mm) och jag har... men jag är tvungen att jobba för att jag måste... jag är skild och... ja... jag måste klara mig. Men jag tänkte bara fråga om när man ska gå i pension. Om man har lån. Hur det blir? Ska man betala samma summa som man har betalat innan? Jag har inte bara en skuld utan skulder på några ställen... Hur klarar man det? Jag har fått brev att om jag går i pension vid 65 års ålder så får jag bara 9000:-. Före skatt. Och den skatten man betalar, så blir det ju bara 5000 nånting... Ja jag har skulder... jag har blivit lite lurad och så... Och det var mitt fel att man litar på alla! Så det har blivit mycket. Mer och mer. Jag kan inte bli sjuk! Om jag blir sjukskrivet förlorar jag nästan 1000:- första dagen.

Hon har en jämnårig väninna (Mira) som är hörselskadad. Mira har haft ett litet privat pensionssparande och har genom åren sparat ihop ca 50 000:- värde. Hon har berättat för Nadia att hon inte tycker att hon har någon kontroll över dessa pengar. Det hela började med att hon tappade sin hörapparat och av den anledningen snabbt behövde få fatt i pengar för att kunna köpa en ny och klara sin vardag. Mira har länge varit arbetslös och är placerad i ett fas 3-projekt.

Mira berättade att hon tappade den och att den kostade jättemycket pengar – kanske 12-13 tusen. Hon kom då att tänka på sitt sparande och berättade

tade för banken om sin situation, att hon tappat den och att hon ville ha av sin privata pension för att köpa en ny. Hon ville ha 15 000:- Och då sa de att "Nej det går inte!" De ringde henne och sa att hon skulle komma dit, men när hon väl var där så sa de att "Nej men det går inte. Du kan inte ta din privata pension, men du kan få låna pengar istället!" Hon blev jätteupprörd! Hon ville ju inte låna pengar! Så nu får hon istället försöka hitta någon fond som hon kan skicka in en blankett till istället.

Nadia berättar att hon några gånger har kontaktat Pensionsmyndigheten/servicecenter men menar att stödet därifrån varit undermåligt. Hon tycker att det känns utlämnande och "ensamt" att gå dit. Man får ta en nummerlapp och kanske vänta i en timme på att få hjälp av någon som kan ge en information – vare sig det gäller Skattemyndigheten, Försäkringskassan eller Pensionsmyndigheten. I och med de långa väntetiderna valde hon en gång att ringa och ställa sin fråga:

Jag ringde Pensionsmyndigheten och de sa att vi har skickat ut såna där orange kuvert och det står där. Du kan gå dit och läsa. Det står där hur det ska vara! Hon var absolut inte otrevlig, men sa att "vi har så mycket och vi hinner inte och jag kan inte förklara så. Ni får varje år såna kuvert där det står hur mycket ni ska få i pension..."

Information om hur pensionssystemet fungerar och vilka möjligheter hon har att själv förbättra sin framtida pension menar hon finns, men att det är allt för komplicerat att sätta sig in i.

Det kommer varje år information om pensionen och de använder den för att visa på framtiden. Där i finns en del man kan placera själv. Och som svensk har man mycket mer erfarenhet! De har det redan från början. Jag vet inte om det spelar någon roll att en invandrare som inte vet någonting om detta. Ja och sen finns det olika såna finansieringsbolag som jobbar tillsammans med pensionssparare. De skickar till mig "vi har bättre och vi är bättre, du ska komma till oss" och de andra skickar också. De kommer mycket sånt. Så de... jag tror... att som svensk... dom vet! Vilket aktiebolag som är bättre och vilket de ska använda. Och jag tror själv att det spelar en roll för framtiden att de får pensioner som är bättre därför att dom har använt pengarna på ett mycket bättre sätt – ja placering och sånt. Och det blir mycket svårt för invandrare om de inte har stora barn som kan förklara och sånt. Har man stora barn som har växt upp i Sverige så kan de förklara och de kan köpa en försäkring till dem från försäkringsbolag, så att det blir mycket bättre pengar i pension.

Hon har inte själv den bästa ekonomin i och med att hon är skuldsatt. Hon berättar att hon har gjort ett misslyckat försök att få lite ordning på sina skulder

på egen hand. Det hela började med att hon såg en annons från en bank om möjlighet för alla att ta lån.

Jag såg på nätet... de skrev att du kan låna pengar för en ränta på 4,65 och när jag jämförde med min ränta som var 6,75 så tänkte jag att det var mindre ränta, jag kan låna från dem istället. Jag sökte och fyllde i blanketten och skickade in den och jag fick pengarna. Och sen när jag fick lånet och kollade de papperna och då såg jag att räntan var över 16 procent! Jag ringde dem och hon sa att du har inte läst allt. Vi har skrivit FRÅN! Och det hade de skrivit väldigt smått och lite brevid... Så jag fick igen lån från min bank för att betala tillbaka!. Och jag tänkte att ”åh vad jag är dum!”

Nadia säger att hon är glad att hon i alla fall har ett fast jobb, särskilt när hon jämför med hur svårt Mira har haft och har det. De båda har samma utbildning, men Mira har inte lyckats komma in på arbetsmarknaden. Hon berättar hur tröttsamt långa dagar det är på fas 3-projektet, hur hon söker jobb och hur hon måste vara på plats hela dagarna. ”Man mår dåligt! I både kropp och själ!”. Mira har varit på ett antal praktikplatser genom åren och har kämpat hårt för att visa upp att hon är lika duktig som de som arbetar där. Men det har sällan hjälpt. När praktikmånaderna är över så har hon fått samma svar ”tyvärr kan vi inte anställa”. Hon menar att man behandlar långtidsarbetslösa migranter på samma sätt som funktionshindrade. ”Staten ger pengar till företag för att aktivera handikappade – och de gör precis samma sak med oss!”

Bilaga 2

Rashid 45 år

Rashid flydde som 25-åring till Sverige. Han flydde själv och några år därefter kunde han återförenas med sin familj.

Han är uppgiven ifråga om sina möjligheter på den svenska arbetsmarknaden. Han har inte lyckats komma in på arbetsmarknaden, utan har genom åren snurrat runt i utbildning efter utbildning och praktikplats efter praktikplats. Nu är han i fas 3. Hans fru har de senaste 10 åren arbetat deltid som personlig assistent och vårdbiträde.

Den som har jobbat länge och har jobbat på, den får en högre summa i pension. Alltså jag är 45 år har sen 2000 bara sökt jobb. Hela tiden. Jag vill jobba, men det finns inte jobb. Mitt jobb är att söka jobb. Och när jag fyller 65 år och jag får den låga pensionen, då är det inte mitt fel. Min fru har jobbat i vården här i Sverige och har fått värk. Och inte tjänar hon till någon pension! Hon brukar säga att hon kanske skulle ha varit hemmafru istället, då hade hon ändå fått 6000 kronor i pension och haft en hel rygg!

Det blir en diskussion mellan Rashid och hans vän Rahil om ekonomiskt ansvar gentemot sina föräldrar. De har olika syn på frågan. Rahil menar att man som muslim har ett ansvar att försörja sina föräldrar – att det är ett måste om man ska nå vad Gud har lovat. Kan man så tar man hand om sina syskon, men föräldrarna är ett måste även om man är gift och har barn. Han menar att det är ett viktigt system och när hans egna barn blir äldre och Rahil själv behöver stöd så är de skyldiga att hjälpa honom. Han säger: ”Det är inte bara för att vi tycker om att hjälpa, utan att det är en plikt för oss som muslimer. För att man ska kunna nå en högre position till slut.”

Rashid har en lite annan syn på saken. Han menar att det här med ekonomi är en privatsak och att det visst finns de som kan hjälpa sina föräldrar (vare sig de bor i Sverige eller inte), medan andra inte kan det.

Det är orättvist. Det finns också att den där hjälpen kan leda till problem inom familjen. Om hans son skickar pengar till honom så säger frun att varför skickar du till din pappa, men jag skickar ju inte till min pappa. Så det har faktiskt funnit konflikter på grund av det ”att jag måste också skicka till min familj” så blir det bråk. Det finns dom som har barn som har lyckats bra och dom som har barn som inte har lyckats så bra. En del av oss lever fortfarande i den ”gamla tiden” från våra länder vi kommer från. Att vi har så många barn för att barnen ska hjälpa föräldrarna när de blir gamla. Men här gills inte det. När man är 18 år är man ansvarig för sitt liv, det är myndigheterna som ska göra det. Det är inte...

Han har inte haft råd med något pensionssparande för egen del, då familjens ekonomi ständigt är ansträngd. Han och hustrun försöker spara några hundralappar varje månad. Han menar också att det inte sällan är svårt för migranter att navigera i ”sparande-djungeln”.

Det är för oss... är många som väljer att spara i fonder och aktier OM de får HJÄLP med det. För att den formen är nog lite bättre än att sätta pengar i banken och få ränta. Vi muslimer är ju emot ränta. Det är inte lätt. Man måste ha vuxna barn som är födda här som kan hjälpa till och följa med till banken. Men är man själv, så är det nog svårt för många. Det är det. Det är därför man blir lite rädd för att välja fel och förlora sina pengar. Då blir ju situationen ännu värre än vad den redan är. Visst är det olika, men för de mesta är det svårt. För nästa generation blir det mycket bättre. Mycket, mycket bättre. 80% av den nya generationen bor på bra platser och har bra jobb och bra utbildning.

Vännen Rahil håller med. Han har ett fast heltidsjobb idag. Han var universitetsutbildad när han kom till Sverige och fick praktisera och läsa upp det som behövdes för att kunna arbeta inom sitt yrke i Sverige.

Jag var egenföretagare innan jag kom hit. Och det tog många år för mig att få jobb här. Det tog minst fem år. Först behövde jag lära mig språket, sen fick jag göra om mitt certifikat och sen praktisera. Och när jag praktiserade fick jag inte arbeta själv utan bara titta på när de anställd arbetade. Det tog lång tid! Men nu arbetar jag igen med det jag alltid har arbetat med!

Han poängterar också att han troligen har kommit snabbt ut på arbetsmarknaden om man jämför med andra som kommer utbildade till Sverige. De kanske måste läsa i 10-15 år, om inte ännu längre. Och även om han har en heltidsanställning idag så ser han också med oro inför sin ekonomi som pensionär:

Det är också en sak för oss invandrare som kommer från andra länder och jobbar här och det är att man tänker på pensionen tvärt om de som har jobbat hela sitt liv här i Sverige. Vi tänker så här att när vi kommer till den tiden att vi ska få pension, så ser det mörkt ut för oss. För att vi ska gå tillbaka till socialen, för att innan 65 har vi kanske chans att jobba lite mer pengar än socialbidraget, men är vi kommer till 65 år så är det slut på den här drömmen.

Rashid fyller i:

Många av oss som är under 60 år, vi kan inte veta hur mycket vi tjänar man när vi går i pension, vare sig om vi har jobbat eller inte jobbat? Det kanske bara är den som är över 65 år som vet? Hur kan man räkna ut sin pension?

De berättar att de har pratat om de här sakerna med äldre vänner. Och att det är många av dem som berättat att de efter de har fyllt 60 känt sig slitna. De flesta av dem har levt utanför Sverige i många år och kanske arbetat med ofta oerhört tunga jobb i Gulf-länderna. När de kommer upp i 60-årsåldern så börjar krämporna att bli allt värre. Då är det de som har velat gå i pension, men när de har kollat upp hur det skulle bli med deras ekonomi så har det varit rena bakslaget i form av en väldigt låg pension.

Vi hade sorg här förra veckan, en broder som gick bort. Han var 62. Jag har pratat om det här i två olika grupper och i den ena gruppen sa alla "oj vad han blev gammal" och i den andra "oj, det där var ju ingen ålder". Det visar hur stora skillnaderna är! Många har arbetat tungt innan de kom hit. I treskift. Kanske 18 timmars arbetspass och sen hem och sova och sen tillbaka till jobbet igen - dag ut och dag in. Det tär på kroppen.

När vår fokusgruppträff är slut så dröjer sig Rahil kvar och säger något till Erika som lägger ytterligare ett raster på Rashids livssituation:

Om man tänker på det här med att inte ha någon som helst pension att se fram emot.... Man FÅR inte glömma vad Rashid har att jämföra med! Var kommer han ifrån? Han har flytt från krig, död och elände och här kan han leva i lugn och ro. Jämför man det med en Svensson som är van vid 30 000:- i månaden så är det två helt olika liv! Rashid är glad att han lever och att han kan ge sina barn en framtid. Det är det som är det viktigaste.



LUNDS
UNIVERSITET

www.soch.lu.se

LUNDS UNIVERSITET

Box 117
221 00 Lund
Tel 046-222 00 00
www.lu.se